

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI

**XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
LİBERAL EKONOMİNİN GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

Yüksek Lisans Tezi

Nurten ŞANVER

Danışman

Doç. Dr. Hatice Işıl ALKAN

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Nurten ŞANVER tarafından, **Doç. Dr. Hatice Işıl ALKAN** danışmanlığında hazırlanan "**XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA LİBERAL EKONOMİNİN GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**" başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 27.9.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Recep Koray YILMAZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Hatice Işıl ALKAN Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. İlkben AKANSEL Bartın Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi?

Evet (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır

İmza
17/06/ 2022
Nurten ŞANVER

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
LİBERAL EKONOMİNİN GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 17/06/2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 3

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

İmza
17/06/ 2022
Doç. Dr. Hatice Işıl ALKAN

ÖZET

XIX. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA LİBERAL EKONOMİNİN GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nurten ŞANVER

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İktisat Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Haziran/2022

Danışman: Doç. Dr. Hatice Işıl ALKAN

Siyasi ve ekonomik düşünce tarihinin en güçlü akımlarından biri olan liberalizm; bireysellik, özgürlük, sınırlı devlet, özel mülkiyet, serbest piyasa ekonomisi, eşitlik ve hukukun üstünlüğü kavramları üzerine inşa edilmiştir. Kökeni Antik Yunan'a kadar uzanan, Reform ve Rönesans hareketleri sonucunda Ortaçağ sonu itibarıyla temelleri atılan ve Yakın Çağ'da doktrin haline gelen bu düşünce akımı, tarihsel süreç içerisinde değişimlere uğrayarak bugüne kadar varlığını sürdürmüştür. Liberalizm, Osmanlı İmparatorluğunun siyasi, sosyal ve iktisadi yapısında ilk izlerini ise İmparatorluğun modernleşme çabalarına girdiği Tanzimat Dönemi ile göstermeye başlamıştır.

Bu çalışmada XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda liberalizmin gelişimi literatür taraması yöntemi kullanılarak detaylı biçimde irdelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Dönemi incelenmiş, ardından liberal ekonomiye geçiş süreci incelenmiştir. Çalışma Osmanlı'da liberalizmin kurumsal temellerini de sorgulamaya çalışmış, çalışmada Batı'da liberal ekonomik gelişmeler ile Osmanlı'da liberal ekonomik gelişmeler irdelenmiştir. Çalışma bulgularına göre, Osmanlı İmparatorluğunda liberalizmin seyri Batı'dan farklı bir yapıda seyretmiştir ve köklü bir düşünce haline gelememiştir. Avrupa'da liberalizm halkın kazanımı olarak ortaya çıkarken, Osmanlı İmparatorluğunda liberalizm tepeden aşağıya doğru bir baskı biçiminde ortaya çıkmıştır. Batı'da devletin yetkilerini sınırlayan, bireyseliği ve özgürlüğü ön plana çıkaran bu görüş, Osmanlı İmparatorluğunda tam aksine devletin merkezi otoritesini güçlendirmek için kullanılmıştır. Geleneksel tarzda üretim yapma anlayışını sürdüren Osmanlı, sanayi devrimini gerçekleştirmiş ve üretim yapısını dönüştürmüş, modern kurumlara sahip Batı ile üretim teknolojisi bağlamında da rekabet edememiş ve gitgide Batı'nın pazarı konumunu almıştır. Osmanlı İmparatorluğunda Adam Smith gibi etkili teorisyenler olmadığı için ilgili politikalar doğrudan Batı'dan alınmış, bu alanda ulusal düşünce geleneği ortaya çıkmamıştır. Hürriyet ve eşitlik kavramları uygulamada eşitsizliğe yol açarak Osmanlı ekonomisinin sömürülmesine neden olmuştur. İlaveten, bu akım Osmanlı toplum ve siyasi yapısının rasyonel bireyciliğe müsait olmaması nedeni ile Osmanlı'nın iktisadi ve siyasi ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır.

Anahtar Sözcükler: Liberalizm, Osmanlı İmparatorluğu, Bireycilik, Özgürlük

ABSTRACT

AN ASSESSMENT OF THE DEVELOPMENT OF THE LIBERAL ECONOMY IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY

Nurten ŞANVER

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of Economics

Master, June/2022

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Hatice Işıl ALKAN

Liberalism, one of the most powerful movements in the history of political and economic thought; is built on the concepts of individuality, freedom, limited state, private property, free market economy, equality and rule of law. This thought, whose origins date back to Ancient Greece, whose foundations were laid at the end of the Middle Ages as a result of the Reform and Renaissance movements, and which became a doctrine in the Modern Age, has survived until today by undergoing changes in the historical process. Liberalism began to show its first traces in the political, social and economic structure of the Ottoman Empire with the Tanzimat Period, when the Empire started its modernization efforts.

In this study, the development of liberalism in the Ottoman Empire in the 19th century has been tried to be examined in detail using the literature review method. In this context, firstly, the modernization period of the Ottoman Empire was examined, and then the transition process to liberal economy was examined. The study also tried to question the institutional foundations of liberalism in the Ottoman Empire, and liberal economic developments in the West and liberal economic developments in the Ottoman Empire were examined. According to the findings of the study, the course of liberalism in the Ottoman Empire was different from the West and could not become a deep-rooted thought. While liberalism emerged as the gain of the people in Europe, liberalism in the Ottoman Empire emerged as a form of pressure from the top down. This view, which limited the power of the state in the West and emphasized individualism and freedom, was used to strengthen the central authority of the state in the Ottoman Empire, on the contrary. The Ottoman Empire who maintained production in a traditional style could not compete with the West, which had modern institutions, in terms of production technology, and gradually took the position of the West's market. Since there were no influential theorists like Adam Smith in the Ottoman Empire, the relevant policies were taken directly from the West, and the tradition of national thought did not emerge in this field. The concepts of freedom and equality led to inequality in practice, resulting in the exploitation of the Ottoman economy. In addition, this movement remained far from meeting the economic and political needs of the Ottoman Empire, since the Ottoman society and political structure were not suitable for rational individualism.

Keywords: Liberalism, the Ottoman Empire, Individualism, Freedom

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Üç kıtada yaklaşık altı asır hâkimiyet kurmuş Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi yapısı ile XIX. yüzyılda geçirmiş olduğu dönüşümü ve liberal akımın etkilerinin ele alındığı bu çalışmanın oluşumunda desteğini, birikimini ve görüşlerini esirgemeyen değerli hocam Doç Dr. Hatice Işıl ALKAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Aynı zamanda çalışmalarım sırasındaki yorucu tempomda dostluklarını ve yardımlarını esirgemeyen doktora öğrencisi Büşra ÖKSÜZ, Esra ÖKSÜZ ve Ayşegül ŞAH'a şükranlarımı sunarım. Osmanlı iktisadi düşüncesine katkı yapılmasına yönelik yapılan bu çalışmayı eğitimim için desteğini hiçbir zaman esirgemeyen merhum annem Hanife ŞANVER'e adıyorum.

Nurten ŞANVER

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAY.....	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜRLER.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
1. GİRİŞ.....	1
2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN MODERNLEŞME DÖNEMİ VE LIBERAL EKONOMİYE GEÇİŞ SÜRECİ.....	3
2.1. Osmanlı Modernleşmesinin İktisadi ve Düşünsel Temelleri.....	7
2.1.1. Layihalar/Nasihatnameler.....	7
2.1.1.1. III. Selim Öncesi Layihaları.....	8
2.1.1.1.1. Lütü Paşa.....	8
2.1.1.1.2. Koçi Bey Risalesi.....	9
2.1.1.1.3. Gelibolulu Mustafa Ali.....	9
2.1.1.1.4. Defterdar Sarı Mehmet Paşa.....	10
2.1.1.1.5. Kâtip Çelebi.....	10
2.1.1.2. III. Selim sonrası Layihaları.....	10
2.1.1.2.1. Tatarcık Abdullah Molla Efendi.....	11
2.1.1.2.2. Koca Yusuf Paşa.....	12
2.1.1.2.3. Defterdar Mehmet Şerif Efendi.....	12
2.1.1.2.4. Ebubekir Ratib Efendi.....	13
2.1.1.2.5. Genel Değerlendirme.....	13
2.1.2. Edebiyatın Etkisi.....	14
2.1.3. Basının Etkisi.....	14
2.1.4. İstibdat Dönemi ve Basında Gerileme.....	16
2.1.5. Eğitimin Etkisi.....	17
2.2. Osmanlı'nın XIX. Yüzyıl İktisat Politikaları ve Dünya Ekonomisine Katılma Süreci.....	18
2.2.1. Himayeci İktisat Politikaları (1761-1808).....	18
2.2.1.1. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774).....	20
2.2.2. Ticaretin Serbestleşme Dönemi (1808-1854).....	20
2.2.2.1. Balta Limanı Antlaşması (1838).....	21
2.2.2.2. Tanzimat'ın Osmanlı Ekonomisi ve Düşünce Yapısına Etkileri.....	22
2.2.3. Dış Borçlanma ve Duyun-ı Umumiye İdaresi Dönemi (1854-1908).....	23
2.2.3.1. Duyun-ı Umumiye İdaresi.....	25
2.2.4. İttihat ve Terakki Dönemi (1908-1914).....	27
2.2.4.1. İkinci Meşrutiyet ve Liberal Politikalar Dönemi (1908-1912).....	28
2.2.4.2. Milli İktisat Dönemi (1912-1914).....	30
3. XIX. YÜZYIL OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNÜRLERİ.....	33
3.1. Dönemin Fikir Akımlarının İktisadi Boyutu.....	33
3.1.1. Osmanlıcılık.....	33
3.1.1.1. II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlıcılık.....	33
3.1.1.2. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlıcılık.....	35
3.1.2. İslamcılık.....	36
3.1.2.1. II. Meşrutiyet Öncesi İslamcılık.....	37
3.1.2.2. II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık.....	38
3.1.3. Türkçülük.....	38
3.1.3.1. II. Meşrutiyet Öncesi Türkçülük.....	38
3.1.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük.....	39
3.1.4. Batıcılık.....	39
3.1.5. İlm-i İçtima (Meslek-i İçtimai).....	42

3.1.6.	Sosyalizm.....	43
3.2.	XIX. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Düşünürleri.....	44
3.2.1.	Tanzimat Dönemi Islahat Düşünürleri.....	44
3.2.1.1.	Mehmet Sadık Rifat Paşa.....	44
3.2.1.2.	Mustafa Fazıl Paşa.....	45
3.2.1.3.	Ali ve Fuat Paşa.....	45
3.2.1.4.	Mustafa Reşit Paşa.....	46
3.2.1.5.	Ahmet Cevdet Paşa.....	46
3.2.2.	I. Meşrutiyet Dönemi İktisadi Düşünürleri.....	48
3.2.2.1.	Serbesti Ticaret - Liberal İktisadın Temsilcileri	48
3.2.2.1.1.	Namık Kemal.....	48
3.2.2.1.2.	Sakızlı Ohennes Paşa.....	48
3.2.2.2.	Korumacı Himaye temsilcileri.....	49
3.2.2.2.1.	Ahmet Mithat efendi.....	49
3.2.2.2.2.	Musa Akyığıtzade.....	50
3.2.3.	II. Meşrutiyet Dönemi İktisadi Düşünürleri.....	51
3.2.3.1.	Serbesti Ticaret - Liberal İktisadın Temsilcileri	51
3.2.3.1.1.	Mehmet Cavit Bey.....	51
3.2.3.1.2.	Ahmet Şuayip.....	53
3.2.3.1.3.	Prens Sebahattin.....	53
3.2.4.	Milli İktisadi Dönemi İktisadi Düşünürleri.....	55
3.2.4.1.	Ziya Gökalp.....	55
3.2.4.2.	Tekin Alp.....	58
3.2.4.3.	Yusuf Akçura.....	58
3.2.5.	Sosyalist Düşüncenin Temsilcileri.....	59
3.2.5.1.	Hüseyin Hilmi.....	59
4.	OSMANLI LİBERALİZMİNİN KURUMSAL TEMELLERİ.....	61
4.1.	Bankacılık Sistemi.....	61
4.1.1.	II. Meşrutiyet Öncesi Bankacılık Sisteminin Gelişim Süreci.....	61
4.1.1.1.	Bank-ı Dersaadet Bankası (Banque de Constantinople.....	61
4.1.1.2.	Bank-ı Osman (The Ottoman Bank).....	62
4.1.1.3.	Bank-ı Osman-i Şahane.....	62
4.1.2.	II.Meşrutiyet Sonrası Bankacılık Sisteminin Gelişim Süreci.....	62
4.2.	Sanayi ve Anonim Şirketler.....	64
4.2.1.	Sanayinin Gelişim Süreci.....	64
4.2.2.	Anonim Şirketlerinin Gelişim Süreci.....	65
4.3.	Ulaşım.....	67
4.3.1.	Demiryolları.....	68
4.3.2.	Gemi Acenteleri ve Limanlar.....	68
4.4.	Kooperatifçilik.....	70
5.	BATI'DA LİBERAL EKONOMİK DÜŞÜNCE VE UYGULAMALARIN GELİŞİMİ İLE OSMANLI'DA LİBERAL EKONOMİK DÜŞÜNCE VE UYGULAMALARIN GELİŞİMİ.....	72
5.1.	Batı'da Liberal Düşüncenin Unsurları.....	72
5.1.1.	Bireycilik	72
5.1.2.	Özgürlük ve Temel Siyasi Haklar.....	74
5.1.3.	Sınırlı Devlet.....	74
5.1.4.	Özel Mülkiyet ve Piyasa Ekonomisi	75
5.2.	Batı'da Liberal Düşüncenin Gelişim Süreci.....	75
5.3.	Batı'da Gelişen Liberal Akımlar.....	78
5.3.1.	Siyasal Liberalizm.....	78
5.3.2.	İktisadi Liberalizm.....	79
5.3.3.	Minarşizm (Katı Liberalizm).....	82

5.3.4.	Sosyal Liberalizm.....	83
5.3.5.	Neo Liberalizm.....	83
5.4.	Osmanlı'da Liberal Düşüncenin Gelişim Süreci.....	84
5.5.	Batı'da Liberal Düşüncenin ve Uygulamaların Gelişimi İle Osmanlı'da Liberal Düşüncenin ve Uygulamaların Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme.....	88
6.	SONUÇ	92
	KAYNAKÇA.....	99
	ÖZGEÇMİŞ.....	105

1. GİRİŞ

Liberalizm kökeni Antik Yunan'a kadar dayanan, Reform ve Rönesans hareketleri, Amerikan, Fransız ve Sanayi Devrimleri sonucunda toplumda yapısal bir değişime neden olarak Yakınçağ'da şekillenmiş bir fikir akımıdır. Amerikan İnsan Hakları Bildirgesi ve Fransa İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi ile meşruluk kazanmıştır. 1879 yılında Liberal Parti'nin İngiltere'de kurulması ile siyasi bir kimlik haline gelmiştir. Devletin iktisadi ve siyasi hayata müdahalesinin sınırlandırılmasını savunan liberalizm bireysellik, özgürlük, sınırlı devlet, özel mülkiyet ve serbest piyasa ekonomisi üzerine inşa edilmiş "laissez faire" felsefesine dayalı bir ideolojidir ve özgürlük anlamına gelen "libre" kelimesinden türetilmiştir.

Liberalizm, geçmişten günümüze kadar çeşitli değişimlere uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Siyasi liberalizm John Locke'nin önderliğinde bireyselliğe ve özgürlüğe dayalı olarak doğmuş, Adam Smith önderliğinde üretim araçlarının mülkiyetinin özel kesimde olduğu serbest piyasa ekonomisine dayanan iktisadi liberalizm ile bir doktrin haline gelmiştir. Liberalizmin, siyasi ve ekonomik liberalizm dışında minimal devleti savunan minarşizm liberalizm, sosyal adaleti savunan sosyal liberalizm ve 1970'li yıllardan sonra klasik liberalizmin tekrar güncellenmesiyle uygulamaya geçen neo-liberalizm gibi çeşitleri mevcuttur.

Osmanlı Devleti XIX. Yüzyılın başlarından itibaren devleti çöküşten kurtarmak amacıyla askeri, idari, sosyal reformlar yapmaya başlamıştır. Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Balta Limanı Antlaşması, Tanzimat ve Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi, Arazi Kanunnamesi, Fransız kökenli Ticaret Kanunu'nun kabulü ve II Meşrutiyet'in ilanı ile liberal düşüncenin temelleri atılmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, Prens Sabahattin, Cavit Bey gibi aydınlar Genç Osmanlılar ve Jön Türkler Cemiyetleri Osmanlı Devletinde liberal düşüncenin savunuculuğunu yapmışlardır. II. Meşrutiyet ile birlikte 1908-1912 yılları arasında Osmanlı, liberalleşmenin zirvede olduğu dönemini yaşamıştır. Merkezi otorite ve devlet müdahalesini savunan İttihat Terakki Partisi'nin Babıâli baskını ile yönetime geldiği ve milli burjuvayı oluşturmaya dayalı milli iktisat politikalarını uygulandığı döneme kadar Osmanlı Devletinin resmi ideolojisi liberalizm olmuştur.

Bu çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılarak XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal ekonominin gelişim süreci analiz edilmiştir. Bu çerçevede

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde layihaların, edebiyatın, basının, eğitimin Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesine etkileri ve liberal ekonomiye geçiş süreci incelenmiştir. İkinci bölümde Osmanlıcılık ve liberalizm arasında ilişki kurularak XIX. yüzyıl iktisadi düşünürleri ve fikir akımlarının hakkında bilgi verilmiştir. nc bölümde bankalar, anonim şirketler, ulaşım ve kooperatifçilik hakkında bilgi verilerek Osmanlı liberalizminin kurumsal temelleri incelenmiştir. Dördüncü bölümde Batı'da liberalizminin ilkeleri ve gelişimi incelendikten sonra Batı'daki liberal ekonomik gelişmeler ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liberal ekonomik gelişmeler irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışma, bulguların özetlendiği sonuç bölümüyle sonlanmaktadır.

2. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN MODERNLEŞME DÖNEMİ VE LİBERAL EKONOMİYE GEÇİŞ SÜRECİ

Osmanlı Devleti 1299 da kurulduğunda klasik iktisadi sistemini İslam Hukuku ve Örfi Hukuk temelli Türk-İslam medeniyetinin üzerine inşa etmiştir (Yurtseven, 2014:151-162) .Kendine has klasik dünya görüşleri iktisat siyasetini belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin nizam-ı kadim olarak nitelendirdiği XIV-XIX yüzyıllar arasını kapsayan Klasik Dönemde siyasi-sosyoekonomik yapısında önemli değişimler olmamıştır. Batılı anlamda modernleşmenin başladığı III. Selim öncesi dönem “Nizamı Kadim” de denilen Klasik Dönem olarak nitelendirilirken, III. Selim'den itibaren olan dönem Modern Dönem olarak adlandırılmıştır (Şahin, 2015: 393-194).

Klasik Dönemde II. Mehmet zamanında İstanbul'un fethi ile İpek Yolu egemenlik altına alındıktan sonra, Kırımın fethi ile Karadeniz Türk gölü haline getirilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında da Akdeniz'deki ticaret yolu kontrol altına alınmıştır. Bu fetihler sayesinde Osmanlı'da en önemli gelir kaynağı tarımdan sonra transit taşımacılık olmuştur. (Terzi, 2010:16)

Klasik Dönem iktisadi siyasetinin temel amacı istihdamı, refahı ve üretimi artırmak, üretim bolluğu sağlayarak fiyat istikrarını korumak olmuştur. Ekonomik verimliliğin düşük olması ve ulaşımın zor olmasından dolayı oluşabilecek kıtlık ve kıtlığın neden olabileceği isyanları önlemek amacıyla devlet iâşe, gelenekçilik, fiskalizm ilkelerini benimseyerek ekonominin genel seyrini bu ilkeler doğrultusunda belirlemiştir (Şahin, 2015: 393).

İktisadi faaliyette üretici yüksek fiyattan ürün satarak kar elde etmeyi amaçlar iken tüketici bol miktarda malı daha ucuza satın almak istemektedir. İâşe ilkesi, iktisadi hayata tüketiciyi koruma açısından bakmıştır ve iktisadi faaliyetlerin amacını bol ve kaliteli ürün üreterek tüketiciye ucuza satmak olarak belirlemiştir. Devlet iâşe ilkesi kapsamında üretimi bollaştırabilmek amacıyla bazı önlemler almıştır. Arazilerin işletme büyüklükleri 60-150 dönüm olarak belirlenmiş, böylece feodal yapının oluşmasının önüne geçilmiştir. Gelir kaybını önlemek amacıyla arazilerin boş bırakılması engellenmiştir (Genç, 1989: 178 – 180). Başlıca tüketim bölgesi kaza merkezi olarak belirlenmiştir. Kaza merkezinin ihtiyaçları karşılanmadan tarımsal ürünlerin kaza dışında satılmasına izin verilmemiştir. Kasaba esnafı, kazanın ihtiyacını karşıladıktan sonra kalan bölüm ile ordu ve İstanbul'un ihtiyacını

karşılmak üzere tüccarlara satış yapmıştır. İhracata da sınırlamalar getirilerek yurt içi talep karşılandıktan sonra ihracata izin verilmiştir. İthalat ise ülke içerisinde mal bolluğu sağlamak amacıyla serbest bırakılmıştır (Şanver ve Alkan 2021: 170)

Gelenekçilik ilkesi ile üretim ve tüketimi dengede tutmak, sosyoekonomik yapıda değişimi ortadan kaldırarak eski yapıyı muhafaza etmek amaçlanmıştır. Fiskalizm ilkesi ile hazinenin gelirlerini en yüksek düzeye çıkarmak hedeflenmiştir. Gelirler artırılmadığı zamanlarda ise bu ilkeyi gerçekleştirebilmek için harcamaların kısılması yoluna gidilmiştir (Terzi, 2010: 33).

Devlet bu ikeleri gerçekleştirirken fiyat kontrolü de sağlayabilmek amacıyla narh politikasını uygulamıştır. Özellikle Ramazan ayı gibi dönemlerde tekeli eğilimleri önlemek amacıyla narh uygulaması ile fiyatlar ve ücretler tüketicileri koruyacak şekilde belirlenmiştir. Bu uygulama ile burjuva oluşumu engellenmek istenmiştir (Şahin, 2015: 396-397) Devlet, piyasalarda denetim sağlayabilmek için iki yöntem kullanmıştır. Birincisi toprak mülkiyetini “miri toprak” adı altında kendi elinde toplamıştır böylelikle üretim faktörü üzerindeki kontrolü doğrudan ele geçirmiştir. İkinci uygulama ise emeğin kontrolünü sağlamak amacıyla, toprağın terk edilmesi engellenilerek üretim düşüşleri önlenmeye çalışılmıştır (Tabakoğlu, 2021:321).

Osmanlı toprak rejimi “tımara sistemi”ne dayanmaktadır ve Osmanlı ekonomisinin bel kemiğini oluşturmuştur. Tımara sisteminde devlet mülkiyetindeki topraklar, devlet memurlarının kontrolündeki köylüler tarafından işletilmiştir. Tımara sistemine dayalı miri toprakların ekimi ile bir taraftan üretimin devamlılığını sağlayarak toplumun iâşesi sağlanırken, bir taraftan da devlete hem gelir sağlanmıştır hem de askerlerin giderleri karşılanarak maliyeye yük olması önlenmiştir (Şahinöz ve Teoman, 2002: 68-99).

Osmanlı’da Klasik iktisadi yapı coğrafi keşifler ile başlayan süreç sonucunda iç ve dış nedenlerle bozulma sürecine girmiştir. İstanbul’un fethi sonucunda Karadeniz ve Akdeniz, İpek ve Baharat ticaret yollarının kontrolü Osmanlı’nın eline geçmiştir. Bu durum bu yollar vasıtasıyla Avrupa’ya giden malların fiyatının artmasına neden olmuştur. Batı Avrupalı devletler de alternatif yol arayışı içerisine girmişlerdir. (Aydemir ve Güneş, 2006: 141). Bu arayışlar sonucunda ilk önce Ümit Burnunun akabinde de Amerika ve Hindistan Yolunun bulunması sonucunda ticaret yolları

Osmanlı denetimindeki Akdeniz, Karadeniz ve İpek yolundan okyanuslara kaymıştır. Batılı devletlerin keşfetikleri bölgeleri sömürgeleştirerek bu bölgelerin değerli madenlerini ve ürünlerini ülkelerine taşımaları sonucu burjuva adı verilen lüks yaşamayı seven zengin bir sınıf ortaya çıkmıştır. Skolastik düşünceye sahip feodal yapının yıkılmasını sağlayan bu yeni sınıf, Reform ve Rönesans hareketleri sonucunda bilimsel gelişmelere öncülük ederek kapitalizmin temellerini Avrupa’da atmıştır. Feodal yapı ve kiliseler karşısında merkezi krallıklar güçlenerek “Ulus Devlet” anlayışı Avrupa’da yaygınlaşmıştır. Tüm bu gelişmeler sonucunda merkantilist politikalar yaygınlaşmış ve Avrupa daha da güçlenmiştir. On sekizinci yüzyıl itibari ile ilk önce İngiltere’de akabinde de Batı Avrupa’da yaşanan Sanayi Devrimi sonucunda Avrupa hızlı bir dönüşüm içerisine girmiştir (Şanver ve Alkan 2021: 175). Sanayi Devrimi, yeni buluşların üretime uygulanması sonucu buhar gücüyle çalışan makinelerin emeğin yerini alması ve verimlilikteki artışla birlikte sermaye birikimindeki artışı kapsayan bir süreçtir. Teknolojik ilerleme beraberinde liberal politikalar gibi yeni ideolojileri getirerek Avrupa’da Aydınlanma Çağını başlatmıştır (Pamuk, 2015: 194)

Batılı devletlerin Coğrafi Keşifleri sonucunda ticaret yollarının okyanuslara kayması, Osmanlı’nın tarımdan sonra en önemli gelir kaynağı olan transit taşımacılıktan elde ettiği gelirin azalmasına neden olmuş ve maliyede finansman sorununa yol açmıştır (Kızılkaya, 2010: 43). Finansman açığı reayaya ek vergi getirilerek karşılanmaya çalışınca Celali İsyancıları yaşanmaya başlamıştır. Köylü bir taraftan eşkıyaların baskısı bir taraftan liyakatsiz rüşvetle atanan devlet memurlarının baskısından kurtulmak amacıyla köylerini terk etmeye başlamıştır. “Büyük Kaçgun” olarak adlandırılan köylerin terk edilmesi olayı sonucunda tımar arazileri boşalarak tımar sisteminin bozulmuş, akabinde buradan elde edilen gelir azalmıştır (Şahinöz ve Teoman, 2002: 77). Devletten maaş almadan tımar topraklarını ekerek hizmetlerinin bedelini alan tımarlı sipahideki bozulma, devleti kapıkulu adı verilen maaşlı asker alımına sevk etmiştir (Tabakoğlu, 2016) Finansman açıkları büyüdükçe ilk önce paranın ayarı bozularak taşşış yöntemi uygulanmıştır. Akabinde de miri araziler mukata adı altında açık artırma ile satılarak iç borçlanma yöntemlerine başvurulmuştur (Pamuk, 2012: 55). Osmanlı imparatorluğu içeride Celali İsyancıları ile uğraştığı esnada dışarıda doğuda İran, batıda ise Habsburg’la zorlu bir savaş içerisine girmiştir. Osmanlı ordusunun Avusturya üzerinde üstünlük sağlayamadığını

gören Erdel, Eflak ve Boğdan Beyleri de Osmanlı'ya karşı savaşımaya başlamışlardır. Osmanlı Ordusu böylece yıpratıcı üç cepheli bir savaşın içine çekilmiştir (Emecen, 2015:344-145). Mali sıkıntılara savaşların uzun sürmesi ve toprak kayıpları da eklenince askeri ve siyasi yapıda da bozulmalar kendini göstermeye başlamıştır. II. Viyana bozgununun ardından imzalanan Karlofça Antlaşması ile 1699 yılından itibaren Osmanlı Devleti gerileme sürecine girmiştir. Avrupa teknolojik ilerlemeler sonucunda Sanayi Devrimini yaşarken Osmanlı Devleti teknolojik ilerlemeden de uzak kalmıştır. Osmanlı, tarıma dayalı ekonomisi nedeniyle verimlilik artışı da sağlayamamıştır ve Sanayi Devrimine dâhil olamamıştır (Alper ve Anbar, 2010: 47). Devletin kurulduğu ilk yıllarda siyasi güç elde etmek için ilk olarak Cenevizlere vermeye başlanan kapitülasyonlar, Kanuni Sultan Süleyman zamanında kaydı hayat şartıyla Fransa'ya verilmiştir. Geçici süreliğine verilen bu kapitülasyonlar gerileme döneminden itibaren sürekli hale gelerek Osmanlı'da liberal politikaların uygulanmasını başlatmıştır. Yaşanan bu süreçlerin sonucunda Klasik Dönem Osmanlı iktisadi ve siyasi yapısı bozulmuştur. (İnalçık, 2020: 34).

Sanayi Devrimi “yaratıcılık ve yıkıcılık” olarak iki uç etkiye sahip olmuştur. Gelişen sanayi yeni üretim ilişkileri, yeni yaşam biçimleri ve yeni toplumsal sınıflar yaratarak eski düzenin ortadan kaldırmış ve yeni bir dünya düzenine geçilmesini sağlamıştır. Sanayileşen Avrupa devletleri için olumlu olan bu durum Osmanlı'nın idari ve toplumsal kurumlarının sarsılmasına yol açmıştır. İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD, güçsüz devletleri sömürgeleri haline getirmek için kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdir. İlgili devletler, sömürgelerini pazarları haline getirerek ve ucuz hammadde kaynaklarına ulaşarak kitlesel üretimin maliyetleri azaltıcı etkisinden yararlanmışlardır. Deniz taşımacılığındaki ilerlemeler sayesinde de sanayileşmiş Avrupa ülkeleri ile geri kalmış ülkeler arasında ticaret hızla artmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Akdeniz ticaretini olumsuz etkilemiştir. Batılı devletler Sanayi Devrimi sonucu oluşan sermaye fazlası ile Avrupa'dan borç isteyen ülkelerin tahvillerine yatırımlar yaparak faiz getirisi sayesinde büyük karlar elde etmişlerdir. Osmanlı Devleti her ne kadar dış borçtan mümkün olduğunca uzak durmaya çalışsa da 1856 Kırım Savaşı'ndan itibaren borç tahvilleri Avrupa borsalarında yerini almıştır (Bozkurt, 2019: 124-125).

2.1. Osmanlı Modernleşmesinin İktisadi ve Düşünsel Temelleri

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en büyük sorun, idari kurumların verimli çalışmaması ve görevlerini tam anlamıyla yerine getirememesidir. Askeri teknolojideki değişimler ile birlikte ordunun yeni silahlarla donatılması ihtiyacı doğmuştur. Bu durum, idari bürokrasiyi mali kaynak artırımı mecburiyetinde bırakmıştır. Buna karşın bürokrasi içerisinde batı tarzlı yeni toplumsal sınıflar doğmuş modern iktisadi ve siyasi düşünce oluşmaya başlamıştır. Yeni oluşan bu modern iktisadi ve siyasi düşüncenin toplumda yayılmasında en önemli kanallar ise edebiyat, basın ve eğitim kurumlarıdır. XIX. yüzyıl reformcuları eğitimin ilerlediği durumda çağdaş Batılı bir Osmanlı toplumu yaratılabileceği düşüncesini savunmuşlardır (Odabaşı, 2014: 77-78).

Osmanlı Devleti'nde modernleşme süreci III. Selim Han döneminden itibaren başlamıştır. 1789-1807 yılları arasında kapsayan bu modernleşme süreci kendi içinde üç çağa ayrılmıştır. Birinci çağ, III. Selim Han'a layihaların sunulduğu "Çelebiler Çağı"dır. Kâtip Çelebi ile başlayan bu süreçte aydınlar Osmanlı dışında olup bitenleri ilk kez kavramaya başlayıp kadimin karşısında "yeni" düzeni ilk defa savunmuşlardır. İkinci çağ, layihalarla Tanzimat Dönemi arasında Avrupa'yı tanımak ve gözlemlerini raporlar halinde sunmak için gönderilen elçilikler dönemini kapsayan "Sefirler ve Reisülküttaplar Çağı"dır. Üçüncü çağ ise Tanzimat ile birlikte Osmanlı Devletinin uluslararası alanda bütünleşmeyi sağlayan "Münevverler-Aydınlar Çağı"dır. Çalışmanın bu bölümde edebiyatın, basının, eğitimin ve layihaların Osmanlı modernleşmesine etkileri aktarılmıştır (Şirin, 2020: 84)

2.1.1. Layihalar/Nasihatnameler

Layihalar, herhangi bir konudaki düşüncelerin yer aldığı rapor niteliğindeki metinlerdir. Osmanlı iktisadi yapısında XIX. yüzyıl öncesi dönem "Klasik Osmanlı Dönemi", XIX. Yüzyıldan sonraki dönem ise "Modernleşme Dönemi" olarak adlandırılmıştır. Buna paralel olarak, layihalar da III. Selim öncesi ve III. Selim dönemi layihaları şeklinde gruplandırılmıştır. (Durusu, 1995:8-9)

Klasik Dönem layihaları, İslam'a dayalı fıkıh, kelim, tarih temelli nasihatlerden oluşmuştur. Bu dönemde devletin gerilemesini durdurarak tekrar XVI. yüzyıl öncesi Kanun-i Kadim denilen Klasik Dönem gücüne kavuşturmak amaçlanmıştır. III. Selim öncesi Klasik Dönem layihaları devletin gerileme sürecine

girmesinin en önemli nedeni olarak toprak sisteminin yani “has, tımar, zeamet” sisteminin bozulmasını göstermektedir. Diğer nedenler ise, zayıf idareciler, rüşvet, kapıkulu askeri sayısındaki artış, saray harcamalarındaki artış ve bazı yöneticilerin reaya yaptığı zulüm sonucu gelenek ve ahlakın bozulması olarak göstermiş yani sadece iç dinamikler üzerinde durulmuştur, Batı’daki gelişmeler izlenmemiştir (Akçura, 1988: 40).

Klasik Dönem layihalarının en ünlüsü XVII. Yüzyılda Koçi Bey tarafından yazılan risalelerdir. Koçi Bey geçmişe yönelik özlemini belirterek, tımar sistemini düzelterek eski iştihamı nasıl kavuşturulabileceğini dile getirmiştir. XIX. Yüzyıldan itibaren Osmanlı’nın batıya açılmasıyla birlikte layihalar da değişikliklere uğramıştır. III. Selim layihaları ise bozulmanın nedenlerini iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklere bağlayarak, Avrupa eksenli çözüm önerilerinde bulunmuştur. Hatta bu amaçla III. Selim, Ebubekir Ratib Efendiyi Avusturya’ya araştırma yapmaya göndermiştir (Uygur, 1979: 9).

2.1.1.1. III. Selim Öncesi Layihaları

XIX. yüzyıl öncesi layihalar, devletin gerilemesini durdurarak Kanun-i Kadim denilen Klasik Dönem gücüne kavuşturmak amaçlanmıştır. Bu amaçla Lütü Paşa, Koçu Bey, Gelibolulu Mustafa Ali, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Katip Çelebi risaleler hazırlamıştır.

2.1.1.1.1. Lütü Paşa

Lütü Paşa, vezirlik görevinden azledilip Dimotokaya sürgün edildiğinde kaleme aldığı eserlerden en önemlilerinden biri “Asafname”dir. Eser dört bölümden oluşmuştur ve devlet yönetimindeki aksaklıkları belirtmiştir. Bu özelliği ile Osmanlı idaresindeki aksaklıkları dile getiren ilk yazılı belge Asafname’dir. Eserin birinci bölümünde vezirlerde bulunması gereken özellikler ve vezirlerin nasıl davranması gerektiği yer almıştır. İkinci bölümde, savaş zamanında alınması gereken önlemlerden ve deniz gücüne önem verilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde hazine ile ilgili tedbirler vurgulanmış, II. Mehmed’den (Fatih) sonra Osmanlı topraklarının genişlemeye başladığı, Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise gelebileceği en geniş sınırlara yaklaştığı, bundan sonra yapılacak savaşların hazineye külfet getireceğini belirtilmiştir. Dördüncü ve son bölümde ise, reayaya karşı nasıl davranılması gerektiği belirtilmiştir (Akar, 2017: 17).

2.1.1.1.2. Koçi Bey Risalesi

Klasik Dönem Layihalarının en kapsamlısı 1632 yılında IV. Murad'a sunulan Koçi Bey Risalesidir. Osmanlı Klasik Dönem yapısının bozulmasının nedenleri; tımar sisteminin bozulması ve buna bağlı olarak reayanın ahlak yapısının bozulması, devlet idaresindeki yolsuzluklar, rüşvet, fitne ve fesat olarak raporlamıştır (Ceylan, 2021: 3).

Vezirlik makamındaki ve devlet yönetimindeki idari zayıflık, fitne ve fesat nedeniyle dirlikler ehil kişilerden ziyade rüşvet karşılığında liyakatsiz kişilere verilmiştir, bu durum ise tımar sisteminin bozulmasına neden olmuştur (Karasakal, 2009). Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte tımarlı sipahi sayısı azalırken maaşlı kapıkulu askeri sayısı artmıştır. Bu durum da hazineye önemli bir külfet getirerek devleti hem mali hem de siyasi yönden sarsmıştır. Bu durum gösteriyor ki, klasik düzende ilk bozulmalar devletin yönetim kademelerinde başlamıştır (Gökçe, 2012: 68-69).

Koçi Bey yönetim kademelerinden topluma kadar geniş düzenlemeleri içeren öneriler sunmuştur. Osmanlı Devletini “Kanun-i Kadim” olarak adlandırılan Klasik Dönem uygulamalarına tekrardan döndürmenin eski gücüne kavuşturmada tek çözüm olduğu belirtilmiştir. Özellikle tımar zeamet sistemin adil dağıtılması gerektiğini, kadim dönemde olduğu gibi savaşlarda yararlılık gösteren “din ve devlete layık” kişilere verilmesi gerektiği önerilmiştir (Gökçe, 2012: 73).

2.1.1.1.3. Gelibolulu Mustafa Âli

Gelibolulu Mustafa Âli 1581 yılında kaleme aldığı “Nushatü-s – Selatin” adlı nasihatnamesinde devlet düzenindeki aksaklıkları ve gerilemeyi sert bir biçimde eleştirmiştir. Devlet hazinesi anlamına gelen “Beytü'l-Mal”ın başında bulan sultanın adaletli ve vicdanlı olması, halkına kendini sevdirmesi, hazinenin gelir ve giderlerini dengeye sokarak idarecilerin liyakat ile göreve başlamasını ve yöneticilerinin dürüst olarak kendisinden hiçbir konuyu saklamamaları gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca eserinde kasabalarda türeyen tefecilerden bahsederek, bunların ortadan kaldırılması ve bu tefeciler nedeniyle köylerini terk edip büyük şehirlere göç eden köylülerin gelirlerinden “çiftbozan vergisi” alınarak hazineye gelir sağlanabileceğini ifade etmiştir. Gelibolulu Mustafa Ali bu uygulamalar sayesinde Kanun-i Kadim zamanındaki düzene tekrar dönülebileceğini belirtmiştir (Bozkurt, 2019: 179-180).

2.1.1.1.4. Defterdar Sarı Mehmet Paşa

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın 1717 yılında kaleme aldığı "Nesayi-hu'l-Vezura Ve'l-Ümera", Türkçesi "Devlet adamlarına Öğütler" adlı eserinde tımar sisteminin yönetimi, reayadan fazla vergi alınıp zulüm edilmemesi gerektiği, rüşvetin zararları, devletin giderleri azaltıcı önlemler alması gerektiği konularından bahsetmiştir. Kendisi defterdarlıktan geldiği için daha iktisadi konulara yer vermiştir. "Devlet adamlarına öğütler" adlı eseri siyaset eleştirisi geleneğinin Osmanlı'da son örneğini oluşturmaktadır. Bundan sonra yazılan eserler hükümdara nasihatten ziyade Batı tarzlı reform içerikli layihaları kapsamıştır (Birdişli, 2010: 38-40).

2.1.1.1.5. Kâtip Çelebi

Osmanlı'nın dış dünyadan haberdar olmak isteği dönem Çelebiler Çağı ile başlamıştır. Çelebiler Çağının ilk aydını ve eserlerini yazarken Batılı kaynaklardan ilk yararlanan seyyahı Katip Çelebi olmuştur. XVII – XVIII. yüzyıllarda yaşayan Katip Çelebi yirmiden fazla eser kaleme almıştır. Eserlerinde devlet yönetimi ve maliyeden daha çok coğrafya başta olmak üzere müspet bilimler ve felsefe üzerinde durmuştur. Coğrafi Keşiflerden bahsettiği "Cihannüma" ve hane halkı yönetimini kapsayan "Keşfüz-Zünun" adlı eserlerinde iktisadi konulardan bahsetmiştir. Katip Çelebi, medreselerde yetişen ulamanın sadece toprak rejimi, faiz, narh gibi konularda teamüllerden yola çıkarak eğitim aldığı, dünyadaki gelişmeleri dikkate almadıklarını belirtmiştir. Felsefe, matematik gibi akli bilimlerin dışlandığı bir dönemde ilimlerin ne kadar önemli olduğunu belirtmeye çalışarak bilimlerin ve aydınlanmanın önünü açmıştır (Şirin, 2020: 84-85).

2.1.1.2. III. Selim Sonrası Layihaları

III. Selim Han 1789-1807 yılları arasında padişahlık yapmıştır. Osmanlı'nın Batıya doğru açılması ve Klasik Osmanlı düzeninden Modern Osmanlı düzenine geçişi III. Selim'den itibaren başlamıştır. Sultan Selim Han tahta geçtiği andan itibaren liyakatli kişileri çevresinde toplayarak imparatorluğun kurtulması için çalışmalara başlamıştır. Bu dönemde yirmi iki adet layiha sunulmuştur ve bu layihaların ortak noktası askeri ve mali alanlardaki gerilemelere karşı alınması gereken önlemleri kapsamaktadır. III. Selim Han'ın kolektif bir çalışma sonucunda ıslahatlar yapmasındaki maksat reformların sorumluluğunu paylaşmak ve Nizam-ı Cedide karşı muhalefeti önlemektir (Günçe, 2019: 32-34).

2.1.1.2.1. Tatarcık Abdullah Molla Efendi

Tatarcık Abdullah Molla'nın hazırlamış olduğu raporun içeriği askeri konuların yanı sıra siyasi, iktisadi, sosyal olmak üzere her konuyu kapsamaktadır. Bu rapor, en kapsamlı rapor olması ve muhakemeye yer vermesi açısından takdim edilen diğer layihalardan ayrılmıştır. Bu çalışmada sadece iktisadi konular üzerindeki teşhisler üzerinde durulmuştur (Günçe, 2019: 36).

Molla'ya göre Osmanlı Devletinin bunalıma girmesinin nedenleri ve çözüm yolları aşağıdaki gibi maddeler halinde sıralanabilir (Mandacı, 2007: 69-71).

- Mukataaların bedellerinin peşin tahsil edilmek şartıyla, malikâne olarak satılması ilk başlarda hazineye büyük gelir getirerek olumlu bir durum yaratmıştır. Ancak burada vergi gelirleri peşin tahsil edildiği için ileriki yıllarda devletin gelirlerinde büyük azalma yaşanmıştır. Bu olumsuzluğu yaşamamak için mukataaların yıllık hâsılatının en az on katı kadar vergi geliri hesaplanıp ucuza satılmaması gerektiğini belirtmiştir.

- İç borçlanma yöntemi olarak kullanılan esham sistemi sonucu devletin ödediği faiz miktarı aldığı borç miktarını geçmiştir. Devletin aleyhine olan bir durum olduğu için esham sisteminin bir an önce yasaklanması gerektiğini ifade etmiştir.

- Kadılık ve mültezimlik gibi önemli makamların alınıp satılma şeklinde verilmemesi, kadim dönemde olduğu gibi kurallara bağlanması gerektiğini belirtmiştir. Cizye tahsiline ilgisiz kişiler karıştığı için, tahsilde büyük yolsuzluklar yapılmakta ve malikânegiler o bölgenin gerçek cizye tutarının altında bir tutarı hazineye göndermektedirler. Cizye toplama yetkisinin malikânegilere verilmemesi gerektiğini belirtmiştir.

- Mültezimler sarraflardan ve tefecilerden aldıkları borçları faizi ile birlikte ödeyebilmek için devletten habersiz reaya üzerindeki vergi yükümlüğünü artırarak reayaya zulüm etmektedir. Malikâneleri alan kişiler topraklarıyla kendileri ilgilenseler, işletme hakkını mültezimlere vermeseler bu sorunun çıkmayacağını savunmuştur.

- Eminlerin yolsuzlukları önlenebilirse maden ocaklarının daha iyi işletilebileceğini ve böylelikle daha fazla kıymetli maden çıkartılmasıyla gerekli para miktarının bulunabileceğini belirtmiştir.

- Tağşiş yoluyla darp edilen sikkelere bakır katılması, devletin gelirlerini azaltmaktadır. Bu nedenle paranın ayarının düşürülmesine karşı çıkmıştır. Molla,

Avrupalı devletlerin kendi paralarının ayarına önem verdiklerini dile getirerek, paranın ayarı konusunda onları örnek almak gerektiğini belirtmiş ve I. Mahmud Han dönemindeki ayar düzeyini önermiştir.

- Giderlerin azaltılarak özellikle lüks tüketimin sınırlandırılması gerektiğini belirtmiştir.

- Kanuni Sultan Süleyman döneminde olduğu gibi askeri kesime saygınlık kazandırmak gerektiği; Batı modellen yeni bir askeri düzen kurularak askeri ocakların Batı'dakine benzer bir şekilde ıslah edilmesi gerektiğini ve Batılı devletlerin savaş tekniği konusunda yazmış oldukları kitapların çevirilerinin yapılması gerektiğini belirtmiştir (Günçe, 2019: 37).

- Dış ticaret konusunda yeni düzenlemeler yapılması gerektiği konusunda önerilerde bulunmuştur.

2.1.1.2.2. Koca Yusuf Paşa

Koca Yusuf Paşa, devletin bu hale düşmesinin nedenini yöneticilerin halka zulmetmesi nedeniyle Allah'ın bir intikamı olarak açıklamıştır. Ayanların rüşvet yoluyla idarecileri kendilerine bağlayarak Anadolu ve Rumeli'deki halka zulmettiğini, eşkıyaların da ayanlardan destek aldığını belirtmiştir. İstanbul'da bulunan ulema ve devlet görevlilerine tayin oldukları işlerden başka görev verilmezse ve rüşvetçi ayanlarla ilişkileri kesilirse tekrar otoritenin sağlanabileceğini belirtmiştir. Ayrıca nüfus sayımı yapılarak askerlerin sayısının artırılıp, ocakların Batı teknolojisi kullanılarak ıslah edilmesi gerektiğini de önermiştir (Günçe, 2019: 38).

2.1.1.2.3. Defterdar Mehmet Şerif Efendi

Şerif efendi, "malikâne, mukataalar ve esham" konularında Abdullah Molla ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Mukataaların tahsilâtının darphane aracılığıyla yapıldığı takdirde hazinenin gelirlerinde artış olacağını belirtmiştir (Mandacı, 2007: 71).

Şerif Efendinin en önemli önerisi yıllık bütçeleme sistemine geçilerek hazine defterleri ve hesapların kayıt tutulmasıyla ilgili şu öneridir: Defterdar, hazine gelir ve giderleri üzerinde tam bir kontrol sağlayabilmek amacıyla ek iki defter daha tutmalıdır. Defterlerin birine tahsil edilecek gelirler, diğerine giderler peşin olarak yazılmalıdır. Mali yıl başladığında da fiili gerçekleşen masraflar ile tahsil edilen gelirler, ön kayıt yapılan ek defterler ile sürekli karşılaştırılmalıdır. Böylelikle

beklenen gelir gider ile gerçekleşen gelir gider arasındaki farklar sürekli takip edilerek gereksiz masraflardan kaçınarak yıl sonu gelmeden gerekli önlemler alabilme imkânı doğacaktır. Şerif Efendinin bu önerisi Osmanlı'da bütçeleme kavramının temelini oluşturmuştur (Mandacı, 2007: 72).

2.1.1.2.4. Ebubekir Ratib Efendi

Ebubekir Ratib Efendi, Avrupa ve Avusturya hakkında detaylı sahibi olabilmek amacıyla III. Selim tarafından sefir olarak görevlendirilmiştir. Ratib Efendi gözlemlerini “Büyük Layiha” adlı eserinde aktarmıştır. Layiha iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Batı devletlerinin ordusu ve teknolojisi konusunda ayrıntılı bilgi vererek buna paralel olarak Osmanlı ordusunda yapılması gereken ıslahatlar anlatmıştır. İkinci bölümde ise, Avrupa'nın devlet düzeni, refahı, mahkemeler gibi iktisadi, siyasi ve sosyal düzeni hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. “Nizam-ı Cedit” ve “Tanzimat Fermanı” hazırlanırken Ratib Efendi'nin hazırlamış olduğu bu rapordan da yararlanılmıştır (Şirin, 2020: 91)

Büyük Layiha'nın önemli bazı maddelerini şu şekilde özetleyebiliriz: Avrupa'nın hukuka ve kanunlara önem vererek, yurttaşının mülkiyet hakkına ve insan haklarına saygı gösterdiğini belirtmiştir. Avrupa refahının oluşmasında etkili olan merkantilist politikalar, ticaretin ve çalışmanın etkinliğini ortaya çıkarmaktadır. Merkantilist politikalar çerçevesinde Batı, paralarının dışarıya çıkmasını engellemek amacıyla ithalatı sınırlamakta, ihtiyaçlarını kurdukları kendi sanayilerinden karşılamakta, sadece hammadde gibi kendi ülkelerinde olmayan ürünlerin ithalatına izin vermektedir. Osmanlı'nın bilimsel gelişme, buluşlara ve keşiflere önem vermediğini, Avrupa'nın ise bunlar sayesinde zenginleştiğini belirtmiştir (Şirin, 2020: 91)

2.1.1.2.5. Genel Değerlendirme

III. Selim'e sunulan layihaları üç farklı grupta ayırabiliriz. Birinci grup “Kanuni Kadim” dönemine dönülmesi konusunda görüşlerini bildirmiştir. İkinci grup “Avrupa” tarzı kurumların oluşturulması konusunda görüşlerini bildirirken; Avrupalı layiha yazarları ise Avrupa'dan getirilecek subaylar ile askeri ocakların yeniden düzenlenmesi gerektiği konusunda görüşlerini bildirmiştir. III. Selim sunulan tüm layihaları inceledikten sonra Yeniçeri Ocağı yerine “Nizam-ı Cedit” adıyla Yeni Düzen anlamına gelen yeni bir asker ocağının kurulmasına, giderlerinin ise “İradı-ı Cedit” denilen yeni bir bütçeden karşılanmasına karar vermiştir. “Mühendishane-i

Berriye-i Hümayun”u kurmuştur ve eğitim amaçlı yurt dışından subaylar getirilmiştir. III. Selim’in islahatları askeri alanda yapmaya başlaması tepkilere yol açmış, muhalifler diğer alanlarda yenilikler yapmasına fırsat vermemişlerdir. III. Selim Han dönemindeki layihaların en önemli özelliği; Batı’nın siyasi, iktisadi, sosyal yapısıyla Osmanlı Devleti’ni kıyaslaması, devletin çöküş sürecine girişini ilk kez iktisadi yönden açıklamaya çalışmasıdır. Önerilerin tamamı hayata geçirilememiş olsa da, Tanzimatçıların yapacakları yeniliklerin temel kaynağı olmuştur (Çakmak 2011 den aktaran Bozkurt, 2019: 189).

2.1.2. Edebiyatın Etkisi

XIX. yüzyılda düşünsel değişim edebiyatçılar ile başlamıştır. Tanzimat şair ve yazarları, Batı’daki siyasi, iktisadi ve sosyal konuları hikâye, roman, şiir ve tiyatrolarında kullanmaya başlamışlardır. Böylelikle klasik Osmanlı edebiyatından farklı yeni bir edebiyat doğmuştur. Fransız edebiyatından esinlenerek oluşturulan ve Tanzimat Edebiyatı olarak adlandırılan bu yeni edebiyat hem yaşam biçimi olarak hem de düşünsel olarak modernleşmeyi amaçlamıştır. Tanzimat edebiyatının öncüleri olan Namık Kemal, İbrahim Şinasi ve Ziya Paşa “Yeni Osmanlılar” adıyla kamuoyu oluşturarak Batılı edebiyat anlayışının ortaya çıkmasını sağlamışlardır (Özgül, 2019: 6).

Tanzimat Edebiyatı’nın kurucuları ileride ayrıntılı anlatılacağı üzerine edebiyata farkı perspektiften baksa da ortak düşüncelerini şu şekildedir: Batı medeniyetinden esinlenerek toplumsal dayanışma sağlanacak ve bu dayanışmayı eğitim kurumlarına yansıtarak modern bir eğitim kurumu yaratılacaktır. Bu eğitim kurumlarında okuyan gençler niteliklerini artırarak tezgâhları daha verimli işletecek ve tezgâhlardan fabrikasyona doğru büyüme yaşanarak ülkenin servet birikimi ve refah düzeyi artacaktır. Bu aydınlar Osmanlı toplumunda hukuksal ve iktisadi eşitliğe sahip fakat dilde ve düşüncede farklı bireylerin birleşmesinden oluşan “Osmanlı” yaratma arzusu içinde olmuşlardır. İlerlemenin temel koşulu olarak kültür ve eğitim olarak görerek, Avrupa’daki ilerlemenin Rönesans ve Reform Hareketleri sonucu oluşan bilimsel ve teknik ilerlemelerle yani eğitim ile başladığını öne sürmüşlerdir (Öztürk, 2019: 168).

2.1.3. Basının Etkisi

Osmanlı ordusunun aldığı yenilgiler XIX. yüzyılın başlarında artmaya başlayınca II. Mahmud devleti ve idareyi yeniden yapılandırmak amacıyla “İslahat Meclisleri”ni oluşturmuştur. Osmanlı’nın yurt içi ve dışı siyasi, iktisadi ve askeri

olaylardan haber alabilmesi için bir gazetenin çıkarılması gerektiği de ilk kez bu mecliste önerilmiştir. Padişah Abdülmecit Han döneminde 1839'da Gülhane Parkı'nda ilan edilen Tanzimat Fermanı sonrasında ise Osmanlı aydınları Tanzimat'ı halka doğru bir şekilde aktarabilmenin yolunun gazeteler olduğunu düşünerek Türkçe Gazeteleri yayınlamışlardır. Bu dönemde 1831'de Takvim-i Vakayi, 1840'da Ceride-i Havadis, 1860'da Tercüman-ı Ahval ve 1862'de ise Tasvir-i Efkâr gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Gazeteler dillerini sadeleştirerek dünyada olan olayları halka duyurmaya çalışmıştır. Bu gazetelerde çalışan aydın kesim Batılı kaynaklardan yaptıkları çeviriler sayesinde yazma alışkanlığını da geliştirmiş ve edebiyat alanında etkin rol oynamışlardır (Ülker, 2013, 2021).

1831'de padişahın emriyle Osmanlı Devleti'nin ilk gazetesi olan "Takvim-i Vekayi" yayın hayatına girmiştir. Takvim-i Vekayi, devletin ilk gazetesi olmasının yanı sıra ilk resmi gazetesi olma özelliği de göstermektedir. Gazetede ülke içi ve ülke dışı olaylara, bilimsel yazılara, ulamanın atama kararlarına, ayrıca ticaret ve fiyatlarla ilgili iktisadi bilgilere yer verilmiştir (Çavdar, 2007'den aktaran Bozkurt, 2019: 166).

Ceride-i Havadis gazetesi, Tanzimat Dönemi'nin ikinci gazetesi olarak 1840 yılında İngiliz William Churchil tarafından yarı resmi gazete olarak çıkarılmıştır. Gazete yazı dili ve konuşma dili arasındaki farka dikkat çekerek sade bir dille yazılmıştır. Kırım Savaşı ve gidişatı hakkında yazılan yazılarla halkın gazeteye olan ilgisi artmıştır. Gazete liberal iktisadi düşüncenin savunmasını yaparak Osmanlı toplumunda hem liberalizmin yayılması konusunda hem de Tanzimat kurumlarının kurumsallaşması konusunda çalışmalar yapmıştır (Ülker, 2013: 2026).

1860 yılında Şinasi ve Agâh Efendi tarafından Osmanlı'nın ilk özel gazetesi olan Tercüman-ı Ahval çıkarılmıştır. Şinasi gazetede şu noktaları vurgulamak istemiştir: "Yabancı uyruklular hukuktan daha fazla yararlanarak her dilde gazete çıkarabilmektedir. Buna karşın millet-i hâkiminin böyle bir özgürlüğü yoktur", diyerek "millet-i hâkime" sözü ilk kez kullanılmıştır. Ayrıca Avrupa gazetelerinin yanlı ve yanlış bilgiler servis ettiğini belirterek, ülkemizle ilgili haberlerin Avrupalılardan değil kendi hür gazetelerinden takip edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Tercüman-ı Ahval; Osmanlı'nın Avrupa'dan aldığı borçlar ve bunların etkileri, sanayi ve ticarete ağırlık vererek bir banka kurulması gerektiği, imzalanan ticaret antlaşmalarının ve kapitülasyonların Osmanlı devleti üzerindeki etkileri gibi iktisadi konularda yazılar yazmıştır. Gazete, iktisadi, siyasi, sosyal konularda hükümete

yaptığı uyarılarla, ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanarak zenginleşen azınlıklara karşı millet-i hâkimenin korunması gerektiğini belirtmiştir (Çavdar, 2007'den aktaran Bozkurt, 2019: 167) .

Şinasi'nin devletin içinde bulunduğu sorunlara çağdaş bir bakış açısıyla modern çözümler getirmeye çalışması Agâh Efendi'yi rahatsız etmesinden dolayı Şinasi, Tercüman-ı Ahval'den ayrılarak 1862'de Tasvir-i Efkâr ı kurmuştur. Osmanlı toplumunda o güne kadar dile hiç getirilmeyen “özgürlük, kamuoyu” gibi kavramlar ilk kez bu gazetede gündeme gelmiştir. Gazete özellikle bilimsel makalelere yer vererek eğitimle ilgili haberlere önem vermiştir. Gazete “Genç Osmanlılar”ı oluşturan aydınları bünyesinde toplamıştır. Gazete devletin uyguladığı iktisadi reformların eksik yönlerini belirterek önerilerde bulunmuştur. Gazetede, sarraf ve bankerlerin ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri ve toplumun mali sorunları, eğitime yönelik eleştiriler, Rusya'nın siyasi oyunları ve bunlara karşı öneriler yer almıştır (Çavdar 2007'den aktaran Bozkurt, 2019: 168).

Tanzimat Dönemi gazetelerinin toplum üzerindeki etkileri şunlardır; ülke içi ve dünyadaki olaylardan kısa sürede haber alınmasını sağlanmış, böylece iletişimin önemi anlaşılmıştır. Aydın kesimde çeviri alışkanlığı gelişerek farklı düşünce sistemlerini tanıma olanağı sağlanmıştır. Düşünce özgürlüğünün temelleri atılmıştır.

2.1.4. İstibdat Dönemi ve Basında Gerileme

İstibdat Dönemi, II. Abdülhamid Han'ın 1878'de Meclisi 2. Meşrutiyet'e kadar süresiz kapatıp ülkeyi 30 yıl boyunca mutlak monarşiyle yönettiği döneme verilen isimdir. Bu dönemde yapılan ilk işlem basına sansür konularak basın hürriyetinin kaldırılması olmuştur. Mizah ve karikatür dergilerine dahi yasaklar getirilmiştir ve bunları okuyanlara da ağır cezalar verilmiştir. Baskılara karşı gelen birçok yazar Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Bu nedenlerden dolayı birçok gazete sansürle mücadele etmek amacıyla fen ve bilim alanındaki yazılara ağırlık vererek siyasi, iktisadi ve sosyal içerikli yazılar yazmaktan uzak durmuşlardır (Duman, 2018: 69).

İstibdat Döneminin siyasi ve iktisadi alanındaki gelişmeleri ise şu şekildedir; Osmanlı Devleti Muharrem Kararnamesi ile dış borçlarını nasıl ödeyeceğini belirlemiştir. Bu amaçla “Duyu-nu Umumiye – Genel Borçlar İdaresi” kurularak devletin yeraltı ve yerüstü zenginlikleri İngiliz, Fransız ve Alman banka ve şirketlerinin denetimine bırakılmıştır. Devletin girdiği savaşların hiçbirini

kazanamaması ve sürekli toprak kaybetmesi nedeniyle bu kurum da ekonominin kötüleşmesinin önüne geçememiştir (İnalçık, 1964).

2.1.5. Eğitimin Etkisi

Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren geleneksel kurumların yerine Batı modellenli kurumların açılması gerektiği fikri oluşmaya başlamıştır. Bu alanda ilk çalışmalar III. Selim Han zamanında başlamış, II. Mahmut Han döneminde hızlanmış ve II. Abdülhamit Han zamanı eğitim faaliyetleri zirveye ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nde modern eğitim faaliyetlerine ilk “askeri okullar” ile başlamıştır. 1775 yılında Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (Deniz mühendishanesi), 1795 yılında Mühendishane-i Berr-i Hümayun (Kara Mühendishanesi), 1845 yılında Mektebi-i Erkânı Harbiye, gibi askeri okullar açılmıştır. Bu okullarda Fransızca öğretilerek ilk kez Batı dili öğretilmeye başlanmıştır, yabancı subaylar ve öğretmenler istihdam edilmiştir ve batılı aydınların kitapları bu okullarda çevrilerek kütüphaneler oluşturulmaya başlanmıştır. Bu okullar askeri alanda Batılı tarzda modernleşerek çağı yakalamayı hedeflemiştir (Öztürk, 2019: 164-165).

Tanzimat Dönemi'nde eğitim ile ilgili gelişmeler şu şekildedir; Tanzimat Dönemi'nde sivil bürokrasinin ortaya çıkmasıyla birlikte modern eğitim kurumlarına ihtiyaç artarak eğitimin örgütlenme şekli önemli ölçüde değişmiştir. 1857 yılında kurulan “Maarif-i Umumiye Nezareti” ile eğitim işi vakıfların elinden alınarak devletin sorumluluğa verilmiştir. “Kız ve Erkek Rüştüye Mektepleri” açılarak orta dereceli okullar yapılandırılmıştır. Öğretmen yetiştirmek ve kız öğrencilerin yüksek öğrenim görmesi amacıyla “Dar’ul Muallimat” okulları açılmıştır. Başta İstanbul ve sonra tüm şehirlere “idadi okulları” (lise) açılmıştır (Yurdakul, 2019:76-79)

Eğitimle ilgili gelişmeler II. Abdülhamit Han döneminde zirveye ulaşmıştır. Yapılan tüm reformların temelini eğitim sistemiyle ilgili olduğunu düşünerek eğitim reformlarına ayrı bir önem vermiştir. Yüksek öğrenim kurumları programları ile modern çağın gerekliliklerine göre yeniden düzenlenmiştir. Devlet memuru yetiştirmek üzere 1859'da “Mektebi-i Mülkiyeler” açılmıştır. Daha önceki dönemlerde açılan Harbiye, Askeri ve Sivil Tıp okulları, Kara ve Deniz Mühendishanelerini genişleterek müfredatlarını Avrupa'daki okullarla benzer hale getirmiştir. Maliye, baytar, hukuk gibi alanlarda uzmanlaşmış kişi yetiştirmek amacıyla meslek okulları açmıştır. Ancak ülkedeki tarım ve endüstri modern seviyeye ulaşmadığı için sanayi ve ziraat alanında açılan okullar beklenen

performansı gösterememiştir. II. Abdülhamid Han'ın yaptığı yeniliklerin en önemlisi ise, ilk Türk üniversitesi olan “Darülfünun” günümüzdeki adıyla “İstanbul Üniversitesi”nin açılması olmuştur (Yurdakul, 2019:76-79)

İktisat ile ilgili dersler Tanzimat öncesi eğitim kurumlarının müfredatlarında yer bulmamıştır. İktisadi düşüncenin oluşmasında Tanzimat Dönemi dönüm noktası olmuştur. İdeolojik arayışlar sonucu oluşan Osmanlıcılık, Türkçülük gibi fikir akımları sonucunda Avrupa kökenli iktisadi düşünce yapısı Osmanlı toplumunda da varlık göstermeye başlamıştır (Öztürk, 2019: 178).

2.2. Osmanlı'nın XIX. Yüzyıl İktisat Politikaları ve Dünya Ekonomisine Katılma Süreci

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin iktisat politikalarını beş döneme ayırarak inceleyebiliriz: Birinci dönem tekellerin piyasanın hâkim olduğu 1761-1808 yılları arasında uygulanan himayeci politikaları kapsamaktadır. İkinci dönem Osmanlı pazarının uluslararası alana açıldığı 1808-1856 yılları arasında kapsayan mevcut dünya düzenine uyum sağlama aşaması olarak adlandırabileceğimiz ticari serbestleşme dönemini kapsamaktadır. Üçüncü dönem 1856-1908 yılları arasında kapsayan Kırım Savaşı'nın ağır mali yükü nedeniyle başvurulmuş dış borçlanma ve akabinde kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi dönemini kapsamaktadır. Dördüncü dönem ise Jön Türklerin siyasi gücü ele geçirip daha liberal politikaları savunduğu II. Meşrutiyetin ilk yıllarını kapsamaktadır. Beşinci dönem ise, 1912 Balkan savaşlarından itibaren Jön Türkler arasında fikir ayrılıklarının yaşandığı ve Liberal politikaların yerini korumacı politikaların aldığı 1912-1914 yılları arasında kapsamaktadır.

2.2.1. Himayeci İktisat Politikaları (1761-1808)

Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin etkisiyle liberal düşünce ekonomiyi etkisi altına alırken, Fransız Devrimi ise ulusçuluk düşüncesiyle demokrasi anlayışında egemen hale gelmiştir. Avrupa'da bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti Rus Avusturya savaşları sonucu ekonomik kriz içine girmiştir. Rusya ile 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Kırım'a özerklik verilmesi ile Osmanlı Karadeniz'deki ekonomik gücünü kaybederek Dünyanın üç büyük devletinden birisi olma özelliğini yitirmiştir. Eyaletlerin yöneticisi ayanların görevlerini kötüye kullanması ve rüşvetler nedeniyle hukuk işlemez olmuştur. Yed-i vâhid usulü geçerli olduğundan zahire ticareti kapan ticaretine bağlı kalarak yasal olmayan yollardan fiyatlar artmaya başlamıştır (Tarih Bilimi, 2015)

Taht kavgaları ve hanedan çekişmeleri, Lale Devri'nde oluşan lüks tüketime ve tepki olarak çıkan Patrona Halil İsyanı ve Kabakçı Mustafa Paşa İsyanı nedeniyle Osmanlı Avrupa'daki gelişmelerden uzak kalmıştır. Devlet XVIII. yüzyılı siyasi, ekonomik krizlerin yaşandığı kargaşa içinde geçirmiştir. Böyle bir dönemde tahta çıkan III. Selim Han layihalar bölümünde de bahsedildiği gibi ıslahatlar yaparak ilk defa köklü reform önerileri ile devleti ve maliyeyi yeniden düzene kavuşturmak istemiştir. Himayeci iktisat politikaları dönemi III. Selim Han'ın 1861 de tahta çıktığı ve akabinde uyguladığı ıslahatlar dönemiyle başlayan süreyi kapsamaktadır (Karahasanoğlu, 2019: 11-13)

III. Selim bu dönemde kapitülasyon uygulamalarını tekrar gözden geçirerek, kapitülasyon antlaşmalarına dâhil olmayan kişi ve kurumların vergiye tabi tutmak, yabancı elçiliklerin tercüman sayısında sınırlamaya gitmek, yabancı tüccarların ihracat ve ithalatta ödeyeceği vergi miktarını kontrol altına almak ve rüşvetçi gümrük memurlarına yaptırımlar uygulayarak yolsuzlukları önlemeye çalışmıştır. Yerli tüccarların uluslararası ticarete ilgisini artırmak için girişimlerde bulunmuş, bu amaçla deniz ticaret filosu kurmak amacıyla gemi inşasına yönelik çalışmalar başlatmıştır. Alınan bu önlemler arasında en başarılı politikası hububat ve kahve teminine yönelik iaşe politikası olmuştur. Avrupalı temsilciler özellikler kapitülasyon alanında yapılan bu ıslahatları kendi çıkarlarına ters düştüğü için benimsememişlerdir ve ıslahatlara karşı olan tutucu halk kesiminin de desteğini alarak ticaretin tekrar yabancıların eline geçmesini sağlamışlardır (Karahasanoğlu, 2019: 11-15)

XIX. yüzyıla kadar Avrupalı devletler Osmanlı'da daimi elçilik bulundururken, Osmanlının Avrupalı ülkelerde daimi elçilikleri bulunmamaktadır. Bu durum Avrupa'daki yeniliklerin Osmanlı tarafından zamanında takip edilememesine yol açmıştır. III. Selim Avrupa'da gerçekleşen askeri, siyasi, ekonomik ve bilimsel gelişmeleri takip edebilmek için Londra'yı takiben Paris ve Berlin'e daimi elçilikler açmıştır. Bu elçilerin gözlemleri sonucunda özellikle askeri alanda olmak üzere askeri, eğitim ve mali düzenlemelere gitmiştir. Askeri alanda humbaracı, lağımcı ve topçu ocağını açmıştır ve bu ocaklara Avrupa'dan mühendisler getirmiştir. Nizam-ı cedit denilen yeni düzenin yeniliklerini finanse edebilmek için İradi-i Cedit bütçesi hazırlatmıştır ve böylelikle maliye çoklu bütçe sistemine geçmiştir (Günçe, 2019: 53-64).

Batılı anlamda ilk reform çalışmaları olan III. Selim'im ıslahatlarında uzun vadeli iktisadi politikalardan ziyade daha çok kısa vadeli ekonomik kaygılar ön plana çıkmıştır. Bunun nedeni savaşların maliyeye yükü ve savaşların finansmanında kaynak bulma güçlüğü olmuştur. Ayrıca 1798'de Fransa'nın Osmanlı'nın tahıl ambarı olan Mısır'ı işgal etmesi, reformlarının duraksamasına neden olmuştur. III. Selim Han uygulamaya koyduğu reform hareketlerinde başarılı olamasa da Tanzimat'a giden süreçte kendinden sonra tahta geçen padişahlara rehber olmuştur ve devletin ömrünün uzamasına katkıda bulunmuştur (Mandacı, 2007: 102).

2.2.1.1. Küçük Kaynarca Antlaşması (1774)

Osmanlı Devleti Rusya ile 6 yıl süren savaşı kaybettikten sonra 1774 yılında yüzyılın en ağır antlaşması olan Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamıştır. Antlaşma ile Osmanlı Kırım, Eflak, Boğdan üzerindeki söz sahipliğini kaybetmiştir ve Karadeniz artık bir Türk gölü olma özelliğini yitirmiştir. Ruslar bu bölgelerde ve Osmanlı tabasında yaşayan Ortodoksların koruyuculuğunu üstlendiğinden ötürü ve istedikleri yere konsolosluk açabilme yetkisine kavuştukları için, Osmanlı Rusya'nın müdahalelerine açık hale gelmiştir. Osmanlı, Rusya'ya verdiği bu ayrıcalıkların yanında bu antlaşma ile ilk defa savaş tazminatı ödemek zorunda kaldığı için ekonomik açıdan yaşanan darboğazdan kurtulmak ve Rusya'nın yarattığı siyasi baskıyı hafifletmek amacıyla İngiltere'ye yaklaşma denge politikasını izlemeye başlamıştır. Osmanlı, böylece dünyanın üç büyük gücünden biri olma özelliğini yitirmiştir ve Batılı devletlerinin üstünlüğünü kabul etmiştir (Ceylan, 1999: 407-410).

2.2.2. Ticaretin Serbestleşme Dönemi (1808-1854)

Batı devletleri 1808-1854 döneminde Sanayi Devrimini gerçekleştirirken Osmanlı Devleti ithalatı teşvik edici, ihracatı ise kısıtlayıcı politikalarla ticareti kontrol altında tutmuştur. Ülkede mal bolluğu yaratarak iâşe sorunu yaşamamayı amaçlamıştır. Serbestleşme dönemi II. Mahmut Han'ın tahta çıktıktan sonra 1808 de ayanlarla imzaladığı Senedi İttifak ile başlamıştır. Senedi-i İttifak padişahın yetkilerini sınırlayan ilk belgedir. Bu belgeyi takiben II. Mahmut Han, özellikle idari anlamda Batı tarzında kapsamlı düzenlemelere başlamıştır. Ardından, 1838 yılında İngiltere ile imzaladığı Balta Limanı Antlaşmasıyla dünya sistemine eklemlenerek liberal ekonomik politikaları uygulamaya başlamıştır. 1839 Tanzimat Fermanı'nın

ilanı, 1856 yılında da Islahat Fermanının ilanı ile Batı ile siyasi, sosyo-ekonomik bütünleşme süreci başlamıştır (Savrul vd, 2013: 57)

Osmanlı Devleti'nin 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ve 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Rusya'ya verilen imtiyazlar Rusya'nın güçlenmesine neden olduğu için İngiltere'nin işine gelmemiştir. İngiltere, hem Mısır'daki çıkarlarını korumak hem de Osmanlı ile yakından ilişki kurup Osmanlı pazarına girebilmek amacıyla ticari antlaşmalar yapmaya yönelmiştir. Osmanlı da, Rusya ile yapılan antlaşmanın ağır ekonomik ve siyasi baskısından kurtulabilmek, ayrıca Avrupa'da gelişmeye başlayan kapitalist düzene uyum sağlamak amacıyla verdiği kapitülasyonların alanını genişleterek İngiltere'ye de çeşitli ayrıcalıklar vermeye başlamıştır. İngiltere'ye verilen ticari imtiyazlar Fransa gibi diğer batılı ülkeleri de kapsayacak şekilde genişletilmeye başlanmış ve Osmanlı uluslararası kapitalist dünya sisteminin içine eklenmiştir (Ceylan, 1999: 407).

Avrupalı devletler Osmanlı'yı bir taraftan açık pazarı haline getirirken, diğer taraftan da Osmanlı içinde yaşayan azınlıkları kendi siyasi ve ekonomik menfaatleri için kullanmaya başlamışlardır. Savaşlar nedeniyle ekonomik çöküntüye giren devletin sorunlarına dış güçlerin yarattığı ilgili sorunlarda eklenince bunalımdan kurtulabilmek için çeşitli reform hareketlerine girişilmiştir (Savrul vd, 2013: 58).

2.2.2.1. Balta Limanı Antlaşması (1838)

Tanzimat'a kadar Osmanlı dış ticareti kapitülasyonlarda belirtilen ilkeler doğrultusunda belirlenmiştir. 1838'de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile Yed-i Vahid denilen Tekel uygulaması kaldırılmıştır, İngiliz malları iç gümrük vergilerinden muaf tutulmuştur, ihracata %12, ithalat ise %5 resim konulmuştur. Ayrıca Osmanlı, diğer devletlere vereceği tüm imtiyazlardan İngilizlerinde yararlanacağı ve o ana kadar vermiş olduğu tüm ayrıcalıklarında geçerli olduğunu hüküm altına almıştır. İngiliz tüccarlar artık Osmanlı tebaasındaki tüccarlarla aynı statüde olacağı için aynı haklara sahip olmuştur. Ayrıca İngiliz tüccarlara, Mısır dâhil tüm Osmanlı topraklarından ve boğazlarından geçiş izni verilmiştir (Toprak, 1995: 35-37).

1838 antlaşması 1861 yılında genişletilerek esnafın ve loncaların elindeki tekeller tamamen kaldırılmıştır. Bu uygulamayla birlikte özellikle İngiliz tüccarlar Osmanlı topraklarında serbestçe faaliyet göstermeye başlamıştır. Fransa, İspanya, Hollanda, Almanya gibi Batılı devletlerin de zamanla aynı haklardan yararlanmaya

başlamasıyla birlikte Avrupa'dan ithal edilen ürünler için iç gümrük vergileri tamamen kaldırılmıştır. Böylelikle Osmanlı pazarı tamamen Batılı sermayeye açılmıştır. Yerli esnafın yerini yabancı esnafın almasıyla birlikte tarımsal ürün ve hammadde ihraç eden, her türlü ürünü ithal eden ekonomi ortaya çıkmıştır. Zamanla ekonomide Müslüman kesimin yerini gayrimüslim almıştır. 1838 Antlaşması'ndan önce Osmanlı'nın dış ticaretinde en fazla yer tutan ülke Fransa iken, antlaşma ile birlikte Fransa'nın yerini İngiltere almıştır. İngiltere'nin bu üstünlüğü I. Meşrutiyet II. Abdülhamit Han dönemine kadar devam etmiştir. Bu dönemden itibaren ise II. Abdülhamit Han uyguladığı denge politikası ile Almanya ile ticari ilişkilere başlamıştır (Toprak, 1995: 38).

2.2.2.2. Tanzimat'ın Osmanlı Ekonomisi ve Düşünce Yapısına Etkileri

Yabancı sermayenin serbestleşmesi ile birlikte Osmanlı ekonomisi sadece tarım ürünü üreten ve ihraç eden, diğer tüm temel ihtiyaçları ithal eden bir ülke haline gelmiştir. Yabancı sermaye demiryolu ağı kurarak çiftlikler kurmaya ve "kırsal burjuva" halinde kendini göstermeye başlamıştır. Devletin, Batı'nın açık pazarı haline gelmesi ve Batı'ya bağımlılığı, burjuva kesiminin doğuşu nedeniyle merkezi bürokrasinin Batılı tarzında yeniden yapılandırılması ihtiyacı doğmuştur. Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlıkların mal, can güvenliği ve eşit haklar talep etmesi sonucunda 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856 yılında da Islahat Fermanı Batılı devletlerin teşviki ile ilan edilmiştir. Bu fermanlar ile birlikte yabancı sermaye ekonomiye tamamen hakim olmuştur. Böylece devlet yarı sömürge haline gelmiştir (Oyan, 2016: 271).

Tanzimat Fermanı'nda kanunların dayandırılacağı temel ilkeler belirtilerek devletin kanunlara göre yönetileceği belirtilmiştir. Hükümdarın yetkileri belirlenerek, yetkilerine sınırlamalar getirildiği için bu belge ilk anayasal belge özelliği de taşımaktadır. Osmanlı tebaasına müslim- gayrimüslim ayrımı olmaksızın eşit hak ve özgürlükler getirilerek can ve mal güvenliği sağlanmıştır, özel mülkiyet koruma altına alınmıştır. Tanzimat ile getirilen özel mülkiyetle birlikte bireyselcilik ve fertçilik kavramı ortaya çıkmıştır. Ticari burjuvanın güvenliği amacıyla "müsadere" kaldırılmıştır. Gelire göre vergi alınacağı belirtilerek vergilere sınırlama getirilmiştir ve gayrimüslimden alınan cizye vergisi kaldırılarak eşitlik sağlanmıştır (İnalçık, 1964: 625)

Tanzimat Fermanı ile birlikte sanayileşme dönemi başlamıştır. Bu dönemde Küçükçekmece ve Yedikule arasında sanayi parkı yapılmıştır. Zeytinburnu'nda makine ve demir işleme imalathanesi, kumaş fabrikası açılmıştır. Bakırköy de basma ve iplik fabrikası, Hereke de pamuklu dokuma fabrikası kurulmuştur. Yine bu dönemde sanayiye teknik eleman yetiştirmek için okullar açılmıştır. Ancak Balta Liman Antlaşması ile İngiltere'ye verilen ayrıcalıklar nedeniyle dışa bağımlılık arttığı için bu dönem Osmanlı Devleti'nin zararına gelişmiştir (Ülken, 1966: 38).

1858 yılında çıkarılan “Arazi Kanunnamesi” ile özel mülkiyet hakkı getirilerek 1867 yılında yabancı tebaaya mülk edinebilme hakkı getirilmiştir. Bu kararname ile birlikte Avrupalılar Osmanlı'daki maden, orman ve ziraat ürünlerini sınırsız işletme hakkını elde etmişlerdir. Oysa, Tanzimat Dönemi devlet adamları bu fermanları kapitülasyonların kötüye kullanılmasını engelleyerek devletin tekrar toparlanmasını sağlamak için ilan etmişlerdir. Kapitülasyonların zamanla kaldırması hedeflenirken daha da genişletilmesi söz konusu olmuştur (Çavdar, 1992).

Yapılan batılılaşma düzenlemelerine rağmen mevcut iktisadi yapı ve kurumlar ile sanayi çağına ayak uydurulamadığı için ferman “yüzeysel” bir bildiri olmanın ötesine gidememiştir. Tanzimat ile müslim-gayrimüslim arasında eşitlik hedeflenirken, Islahat Fermanı ile azınlık tebaaya daha fazla ayrıcalıklar verilmesi Müslüman tebaanın dışlanmasına neden olmuştur. Ayrıca gayrimüslimlerin asker ve bürokrat olabilmelerinin önü açılması ve elde ettikleri ekonomik ayrıcalıklar onların Müslümanlardan daha ileri bir konuma gelmelerine neden olmuştur. Uygulamadaki eksikliklerden dolayı özel teşebbüs ilerleyememiştir. En önemli eksiklik ise Osmanlı sanayi devrimini gerçekleştirecek teknik ve idari kadronun yokluğudur. Bu nedenden de Tanzimat'tan beklenen ekonomiyi canlandırma hedefi gerçekleşmemiştir. Bu gelişmelere tepki olarak Osmanlı toplumunda milliyetçi bir aydın kesim oluşarak “Türkçülük” akımı ortaya çıkmıştır (İnalçık, 1964: 526).

Abdülaziz Han döneminde 1854 yılında başlayan dış borçlanmanın giderek artmış, 1876 yılında “moratoryum” ilan edilerek “Düyun-ı Umumiye İdaresi”nin kurulmasına neden olmuştur (Oyan, 2016: 273)

2.2.3. Dış Borçlanma ve Duyun-ı Umumiye İdaresi Dönemi (1854-1908)

Osmanlı Devleti 1854 Kırım savaşına kadar dış borçlanmadan ziyade malikâne ve esham sistemiyle iç borçlanma ve tağşiş yöntemini kullanmıştır. Bu yöntemlerle

sağlanan fonlar ve Galata Bankerleri'nden sağlanan fonlar ihtiyaçları karşılayamadığından 1840 yılında iç borçlanma aracı olarak "kaime" denilen ilk kâğıt para tedavüle çıkarılarak nakit sıkıntısına çözüm bulunmaya çalışılmıştır (Erdem, 2006: 10-12). Ancak kaimenin fazla basılması, Amerika'dan getirilen sahte kaimeler ve kalpazanlık faaliyetleri sonucunda kaimelerin değeri düşmüş ve enflasyon yükselmiştir. Paranın değerini korumak, bütçe açıklarını azaltmak ve para piyasalarında istikrarı sağlamak için 1856'da "Bank-ı Osman" kurulmuştur. Kırım Savaşının finansman ihtiyacını karşılayabilmek için İngiltere'den borçlanılmış, böylece ilk resmi uzun vadeli dış borçlanma ortaya çıkmıştır (Pamuk, 2014: 112-115).

1854-1874 yılları arasında Osmanlı 15 defa dış borç almıştır ve bu süre içerisinde 25 defa da borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir. 1838 Balta Liman Antlaşması nedeniyle liberal ekonomi politikaların uygulanması sonucunda ithalat artmış, ayrıca Osmanlı tüccarlarının ekonomiden dışlanması ayrıcalıklı ülkelerin ekonomi üzerindeki egemenliklerini artırmıştır, bu husus ise vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Askeriye ve eğitim kurumları başta olmak üzere Tanzimat kurumlarının alt yapısını kurmak için fon ihtiyacı doğmuştur. Alınan dış borçlar maaş ödemeleri gibi cari harcamalarda, saray yapımında ve borç faiz ödemelerinde kullanılmıştır. Avrupalı devletlerin vergi gelirleri artarken, Osmanlı'da sürekli vergi kayıpları sonucunda bütçe açıkları kronikleşmeye başlamıştır. Yaşanan bu sorunlara Rumeli ve Anadolu da yaşanan kuraklık ve siyasi sorunlar nedeniyle üretimdeki azalışta eklenince Osmanlı Devleti 1873-1878 yılları arasında yaşadığı kıtlık sonucunda ekonomik krize girmiştir. Kırım Savaşıyla başlayan dış borçlanma süreci sonunda Osmanlı tahvilleri Avrupa borsasında bir vurgun alanı haline gelmiştir (Terzi, 2010: 259-260).

Söz konusu gelişmeler 1873 dünya krizi de eklenince Osmanlı'nın dış borç bulması güçleşmiştir ve sermaye akımı sekteye uğramıştır. 6 Ekim 1875 yılında Ramazan Kararnamesi ile "moratoryum" ilan edilerek tüm borçların ödenmesi durdurulmuştur. "93 Harbi" olarak adlandırılan 1877-1878 Rus Harbi'nde yaşanan hezimet ve toprak kayıpları sonucu alacaklı devletler kendilerini güvenceye almak adına "Düyun-ı Umumiye İdaresi"ni kurmuştur (Tabakoğlu, 2016: 729-730).

Osmanlı devleti geleneksel üretim yapısında sahip olduğu için, tarımsal üretime dayalı ihracattan yarattığı artı değerle sadece dış borç faizlerini karşılayabilir duruma gelmiştir. Balta Liman Antlaşması'nın imzalandığı 1838 yılından, akabinde

1854’de alınan ilk dış borç, 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası, 1875 Yılında ilan edilen moratoryum ve neticesinde 1881’de kurulan Düyun-ı Umumiye idaresi ticarileşme ve parasallaşmanın bir parçasıdır. 1854-1876 arasında kronikleşen bu borçlanma süreci sonucunda toplam borç yükü %15-20 faiz oranı ile 5.297.676.500 Frank gibi oldukça yüksek miktarlara ulaşmıştır (Ergüder, 2020: 474).

2.2.3.1. Düyun-i Umumiye İdaresi

Osmanlı Devleti moratoryumla iflasını bildirdiği alacaklı devletlere; beş yıllığına borç ödemelerini durduğunu, borçların yarısının ödenmeyeceğini, kalan yarısının ise beş yıl içerisinde %5 faiz ile ödeneceğini açıklamıştır ve bu açıklama Avrupa’da deprem etkisi yaratmıştır. 93 Harbinden sonra da Galata Bankerleri’ne borçlarını ödeyemeyeceğini açıklamıştır. Galata Bankerleri’nin de içinde olduğu iç borçları tasfiye etmek amacıyla “rüsüm-ı sitte” denilen tuz, tütün, ipek, içki, balık avı ve damgadan alınan 6 vergi kaleminin on yıllık tutarı alacaklılara bırakılmıştır. Bu karara alacaklı tepki göstermiştir ve 20 Aralık 1881 tarihinde Muharrem Kararnamesi ile devletin mali yönetimi İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya gibi alacaklı devletlerin kontrolüne geçmiştir. Rüsüm-ı sitte denilen altı vergi kalemine el koyulmuştur. Böylelikle Avrupalı sermayedarların Osmanlı’daki etkinliği daha da artmıştır (Terzi, 2010: 260).

Rüsüm-ı Sitte tekellerinden elde edilen gelirler, tömbeki resmi gelirinin senelik 50.000 liralık kısmı, Osmanlı Devleti borçlarından Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ’ın payına düşen kısımları, Bulgaristan’ın Osmanlı devletine ödediği yıllık vergi ile Kıbrıs ve Doğu Rumeli’nin hâsılatı idarenin tasarrufuna bırakılmıştır (Özcan, 2011: 118).

Sanayi devrimini gerçekleştirmiş Batılı devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki hesaplaşmalarının mali uzantısı borçlar iken, kurumsal uzantısı da Düyun-i Umumiye İdaresidir. İdare, tekeli, damga vergisi ve dolaysız vergilerin tahsilâtını yaparak ikinci bir maliye nezareti olarak “devlet içinde devlet” görünümünde Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar varlığını sürdürmüştür. Hükümetlerin fon ihtiyacı olduğu zaman başvurduğu kaynaklardan birisi olmuştur (Boratav, 1990: 12-13). Bazen devletin ödemesi gereken borcundan daha fazla gelir idarenin kasasına girmiştir. İdarenin devletin bu geliriyle devlete borç verdiği zamanlar da olmuştur (Öznel, 2007: 244)

Mısır vergi gelirleri karşılık gösterilerek alınan borçlar dışında kalan tüm dış borçlar İdarece birleştirilmiştir. 1876-1881 yılları arasında kapsayan borçlar “Ramazan Tahvilleri” adı altında ihraç değeri %10 düşürülmüş tahviller olarak “Rumeli Demiryolu Tahvilleri” de %10 zamlı olarak piyasaya sürülmüştür. Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti’nin gelir kaynaklarının 1/5 i borç miktarını azaltmak amacıyla kullanılırken, kalan 4/5 i ise borç faiz ödemelerine ayrılmıştır. Bu durum ise Osmanlı ekonomisini iyileştirmekten ziyade tahvilleri elinde bulunduran yatırımcıların geliri artırıcı yönde etki yapmıştır (Ergüder, 2020: 475).

1911 yılı itibariyle vasıtasız vergilerin %22,9’u, vasıtalı vergilerin %31’i, inhisarların %79,5’i, damga vergisinin %39,4’nü, Düyun-i Umumiye İdaresine bırakılmıştır. Toplam bütçe gelirlerinin ise %31,5’i idarenin kontrolünde olmuştur. (Öznel, 2007: 248)

İdare, faaliyette bulunduğu 1882-1914 süre zarfında gelirlerini sürekli artırmıştır. İkinci Meşrutiyet öncesi gelir, 2.339.749-2.503.261 lira arasındayken, ikinci Meşrutiyetten sonra 4.530.000 lira civarı olmuştur. Milli İktisat politikalarının uygulandığı 1912 yılından itibaren ise İdarenin gelirleri 4.035.789 Lira’ya gerilemiştir. 32 yılda toplamda 90.000.000 lira civarı gelir elde etmiştir (Özcan, 2011: 141-142)

İdare elde ettiği bu gelirlerden Osmanlı tahvilli borçlarını düzenli bir şekilde ödenmiştir. 1882 -1903 yılları arasında tahvillerin 24.133.410 liralık kısmı ödenerek borç anapara ve faiz miktarı 100.051.429 Liradan 75.918.019 Liraya düşmüştür. 1903 yılında borçlarda indirimle gidilerek bu tutar 32.738.772 Liraya düşürülmüştür. Bu meblağa Galata Bankerlerine olan borç da eklenerek toplam borç miktarı 41.416.342 Lira olmuştur. 1903-1911 arasında bu borç miktarının 19.856.554 Lirası ödenmiştir. Bu ödemeler sonucunda Osmanlı uluslararası piyasalarda tekrar itibar kazanmıştır ve borç bulabilme imkânı artmıştır. Böylece tahvillerinin borsa fiyatı artarak ülkeye yabancı sermaye girişi olmuştur. (Özcan, 2011: 146-148)

II. Abdülhamit Hazine-i Hassa’da değişikliğe giderek kendi adlarına tapulu mal edinme konusunda yeni bir uygulama başlatmıştır. Özellikle yeraltı yerüstü kaynak bakımından verimli araziler ile Batı Anadolu’daki verimli çiftlikler, ayrıca Kıbrıs, Halep ve Kudüs’te ki padişaha ait olan emlakın tamamı Hazine-i Hassa’nın idaresinden çıkarılarak padişahın direk idaresine alınmıştır. II. Abdülhamit bu

uygulamayı emlakların yabancıların eline geçmesinin önlenmek amacıyla uyguladığını belirtmiştir. Çünkü yabancı bir devletin işgali durumunda kamuya ait miri bir arazi kendi hâkimiyetlerine geçirebilmektedirler, ancak bu arazi padişahın tapulu mülkü ise bu şekilde bir tasarruf söz konusu olmamaktadır. Musul ve Bağdat petrol imtiyazı, Bağdat-Şam-Basra otomobil işletme imtiyazı, Selanik ve Köstence liman ve vapur işletme imtiyazı, yeraltı madenlerin çıkarılma ve işletilme imtiyazları ve strateji öneme sahip yerler Hazine-i Hassa'nın idaresinden çıkarılarak padişahın şahsi mülkü haline getirilmiştir. II. Meşrutiyet sonrası 27 Nisan 1909'da II. Abdulhamit tahtan indirildiğinde bu arazilerin tamamı tekrardan devletleştirilmiştir (Terzi, 2010: 261).

İdare Osmanlı mali sistemine önemli katkılar da sağlamıştır. Modern mali bir örgütlenme kurmuştur. Gelir kaynaklarını tespit etmede toplamada etkin yöntemler kullanılmıştır. II. Abdülhamit Han da bu modern teşkilatı örnek alarak 100 maddelik nizamname hazırlayarak Osmanlı Maliye Nezaretini modern tekniklerle yeniden düzenlemiştir. İdare kurulmadan önce Osmanlı borçlarının faiz oranı %10 dolaylarındayken, kurumun alacaklı ülkelere verdiği güven ve etkin ödeme mekanizması sayesinde bu faiz oranı %4-8 civarına düşmüştür. Vergi gelirlerini artırmak amacıyla mükelleflere eğitim ve teknik donanım desteği verilmiştir. Demiryolu ve madencilik alanındaki yabancı yatırımların denetimi yapılarak etkin bir biçimde işletilmesini sağlanmıştır. Demiryolu ağı ile de üretim ve pazarlama imkânı artışı için ülkenin vergi gelirlerinde artış olmuştur. İdarenin faaliyette bulunduğu 1881-1914 Birinci Dünya Savaşına kadar devlet çeşitli mali ve siyasi sıkıntılarla karşılaşsada faiz taksitlerini düzenli olarak ödemiştir. İdarenin; Halep, Bağdat, Beyrut, , Selanik, Adana, Ankara, Trabzon, İzmir, gibi şehirlerde toplam 692 müdürlüğü bulunmaktadır. Bu müdürlüklerde toplam 8905 kişilik memur istihdam edilmiştir. Bu memurların sadece %3'ü yabancılardan oluştuğu için istihdam alanında da ekonomiye bir katkı sağlamıştır (Öznel, 2007 : 247).

2.2.4. İttihat ve Terakki Dönemi (1908-1914)

II. Meşrutiyet ile I. Dünya Savaşı arasındaki bu dönem de kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Birinci dönem, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liberal politikalar uyguladığı II. Meşrutiyet ile, Balkan Harbine kadar olan 1908-1912 dönemidir. İkinci dönem ise Cemiyetin Balkan Harbinden sonra milli iktisat politikalarını

uygulamaya başladığı ve I. Dünya Savaşı boyunca uyguladığı “milli iktisat” politikaların uyguladığı dönemdir.

2.2.4.1. II. Meşrutiyet ve Liberal Politika Dönemi(1908-1912)

II. Abdülhamit Han, Genç Osmanlılar denilen Osmanlı aydınlarının ve dış etkilerin sonucunda 1876’da I. Meşrutiyeti ilan ederek parlamenter sisteme geçse de, bir yıl sonra başlayan Osmanlı Rus Savaşı nedeniyle meclisi süresiz tatil ederek Meşrutiyet’i feshetmiştir. 33 yıl süren “İstibdat” denilen baskıcı uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Bu dönemde yaşanan askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar artarak devam etmiştir. 1894’te “Ermeni Patirtısı” denilen etnik ayaklanma ve Büyük İstanbul Depremi yaşanmıştır. Akabinde Osmanlı Bankasının havaya uçurulma girişimi, Suriye’de çıkan “Dürzî İsyanı” ve Yunanistan ile başlayan savaş nedeniyle ülkede güvenlik sorunları yaşanmaya başlanmıştır. Padişah çıkabilecek bir savaş için silahlanmaya yönelmiştir ve Almanya silah firmaları ile antlaşmalar yapılmaya başlanmıştır. Ancak “Makedonya Meselesi” ile Rumeli’de karışıklıklar artıkça Osmanlı Devleti’ne yabancı devletlerin müdahalesi artmaya başlamıştır. 1903-1904 yıllarında Ermeni ve Makedonya sorunları nedeniyle bütçede önemli açıklar oluşmuştur. Bunun üzerine Jön Türk denilen Osmanlı aydınlarından oluşan “İttihat ve Terakki Cemiyeti” II. Abdülhamit Han’a baskıları sonucu 1908’de II. Meşrutiyeti ilan ettirmiştir (Tabakoğlu, 2016: 739).

İttihatçılar hükümetin başına geldiğinde önlerinde iki seçenek vardı: Ya tüm kurumları ortadan kaldırıp bunların yerine yenisini koyacaklardı ya da XIX. yüzyılda uygulanan yenileşme politikalarını takip edip var olan düzen içinde yenileşme politikaları tercih edilecekti. İttihatçılar ikincisini tercih ederek ilk önce Meşrutiyeti tekrar ilan ettirip var olan anayasa üzerinde çeşitli değişiklikler yaparak değişim konusunda ilk adımı atmışlardır. İttihatçılar, II. Meşrutiyet ile 1876 Kanuni Esasi’de 1909 da değişiklikler yapılarak padişahın yetkileri daraltılmıştır. Meclisi süresiz fesih yetkisi kaldırılmış, fesih yetkisi üç ay içinde meclisin tekrar seçilmesi şartına bağlanmıştır. Meclisi Mebusan’ın yetkileri artırılarak mecliste yasa teklif edebilmek için gerekli padişah izni şartı kaldırılmıştır. Padişahın mutlak veto yetkisi kaldırılmıştır. Kabinenin padişaha karşı sorumluluğu hükmü, meclise karşı sorumluluğu olarak değiştirilmiştir. Padişahın sansür ve sürgün yetkisi kaldırılmıştır. Parti kurma hakkı getirilerek demokrasinin temeli atılmıştır (Çalen, 2012: 137-138).

İkinci meşrutiyetle birlikte; çok partili siyasal yaşama geçilmiştir, sendikalar ve dernekler kurulmuştur. Özgürlük ortamı ile 353 dergi ve gazete yayınlanmıştır. Ülke çapında ilk işçi hareketleri yine bu dönemde başlamıştır. İktisadi liberalleşme ile Osmanlı girişimciliğe özendirilerek, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştır. Siyasi liberalizmin iktisadi liberalizmde uzantısı “Teşebbüs-i şahsi” olmuştur. Bu dönemde iktisadi liberalizm hem Müslüman hem de Gayrimüslim tebaanın desteği ile çok geniş bir yandaş bulmuştur. II. Abdülhamit Han’ın sıkı denetimli İstibdat Döneminden sonra bu dönemin diğer adı “Hürriyetin İlanı” olmuştur. Bundan sonra “teşebbüs-i şahsi” Osmanlı iktisat politikalarının ana felsefesi olmuştur. “İktisadi devlet” görüşünün bir uzantısı olarak devlet bundan böyle hazineye gelir aktarmak için iktisadi yaşama karışmayacaktır; bireysel girişimi özendirmek, halkın vergi ödeme gücünü artırmak ve iktisadi yapıyı güçlendirmek için gelir sağlamak devletin görevleri arasına girmiştir (Toprak, 1995: 1-2).

II. Meşrutiyetin hürriyet ortamı uzun sürmemiştir akabinde Bulgaristan’ın bağımsızlığı, Balkanlar’ın karışması, Trablusgarp Savaşı’nın ardından İttihat ve Terakki Babîali baskısıyla iktidara el koymuştur. Cemiyet, milli iktisada giden bu yolda liberalizmin yerine Türk Ulusçuluğunun yerleşmesi için çalışmalarına başlamıştır. Aşağıdaki nedenlerden dolayı liberal ekonomiden milli iktisada geçiş yaşanmıştır: (Toprak, 1995:3-4)

- Jön Türk Harekâtı Müslüman olsun olmasın tüm Osmanlı unsurunu Abdülhamit yönetimine karşı birleştiren bir başkaldırıdır ancak Osmanlı Ulusçuluğu amacının dışına çıkarak birçok ulusun bağımsızlığını kazanmasıyla sonuçsuz kalmıştır.

- Ekonominin liberalleşmesi Osmanlı ticaretini elinde bulunduran gayrimüslim ve yabancıların etkinliğini artırmıştır. Müslüman zanaatkâr serbest rekabet koşulları altında yoksullaşarak sanatından olmuştur. Loncaların kaldırılması girişim özgürlüğüne ortam hazırlarken örgütsel dayanışma ile varlığını sürdüren Müslüman esnafa büyük darbe vurmuştur.

- Türk Ulusçuluğu böyle bir ortamda filizlenerek liberalizmden ulusçuluğa doğru bir dönem başlamıştır.

- Balkan Harbiyle birlikte milliyetçilik körüklenmiştir. Balkanlardaki uluslar Osmanlı’dan kopmaya başladıkça, İttihatçılar Anadolu’ya yönelmiştir ve Türk unsuruna sahip çıkarak ‘halka doğru hareketini’ başlatmışlardır.

2.2.4.2. Milli İktisat Dönemi (1912-1914)

İttihatçılar göreve başladığı ilk yıllarda ekonomide liberal politikaları benimsemişlerdi. Uluslararası ticaretin serbest olmasının Müslüman girişimcileri sermaye birikimi yapıp sanayileşmeye yönelteceğini düşünmüşleridir. Ancak beklenen sermaye girişi sağlanamamıştır. Ayrıca I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Batılı ülkelerle bağlantısı kopunca dış ticarete bir düşüş gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı, kendi kendine yetmek zorunda kalınca himayeci, devletçi bir politika olan milli iktisat politikasını uygulamaya koymuştur (Toprak, 1882: 26).

Azalan dış ticaret ile birlikte savaş döneminin en büyük sorunu özellikle İstanbul ve büyük kentlerin iâşe sorunu olmuştur. İç Anadolu'dan buğdayı İstanbul'a getirmek Avrupa'dan getirmekten %75 daha pahalı hale gelmiştir. Bu da karaborsacılık sonucunda "harp zenginleri" denilen sınıfların türemesine neden olmuştur (Boratav, 1990: 20).

Düyun-ı Umumiye'nin devletin gelirlerine el koyması, sürekli devam eden savaşlar nedeniyle tarım ve üretimin azalması, akabinde de vergi gelirlerinde meydana gelen azalış nedeniyle İttihatçılar iktidara geldiği dönemden itibaren bütçe oldukça kötü duruma gelmiştir. Savaş ortamında borç bulma imkânı da sınırlanınca Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında tarihinin en büyük enflasyonunu yaşamıştır (Pamuk, 2014: 170-172).

İttihatçıların benimsediği Halka Doğru Hareket (milli iktisat) gereğince Müslümanlar kayırılarak Türkler'e ayrıcalıklar tanımaya başlamıştır. 1913-14 Müslüman boykotları düzenlenmiştir. Boykotlar kapsamında; Müslüman esnafın listeleri hazırlanmış gayrimüslimlerden alışveriş edilmemesi konusunda çağrı yapılmıştır. İstanbul'da 500'e yakın Müslüman bakkal dükkânı açılmıştır. Esnaf örgütlerinin kurulması için çalışmalara başlanmıştır. Esnaf Cemiyetleri Talimatnamesi ile esnaf cemiyetleri kurularak korporatif bir yapı kazanıldı ve tüm esnaflar esnaf cemiyeti ile tek çatı altında toplanmıştır (Toprak, 1995: 5).

Birinci Dünya savaşıyla birlikte Osmanlı'da klasik iktisatçıların yerini milli iktisatçılar almaya başlamıştır. Alman İktisat geleneğinden esinlenerek uygulanan milli iktisat politika kapsamında "Devletçilik" itttihatçıların tabiriyle "devlet iktisadiyatı" Milli İktisat'ın temel yönü oldu. Bu bağlamda "Türk Patronu" yaratmak amacıyla aşağıda belirtilen maddeler uygulamaya geçilmiştir: (Pamuk, 2014: 170).

- Savaşın vermiş olduğu fırsattan yararlanılarak kapitülasyonlar tek taraflı olarak 15 Eylül 1914'te feshedilmiştir. Almanya da dâhil Batılı devletler bu açıklamayı tepki ile karşılamıştır. Akabinde de ayrıcalıklara son vermek için “Ecnebi Anonim ve Sermayesi Eshama Munkasım Şirketler” ile “Ecnebi Sigorta Şirketleri Hakkındaki Kanun-u Muvakkat” kanunu kabul edilmiştir. Böylelikle yabancı gerçek ve ticari kişiler Osmanlı mevzuatı kapsamına alınmıştır. “Ecnebilerin Hukuk Ve Vazaifi Hakkında Kanun-U Muvakkat” yasası ile de yabancıların statüleri belirlenerek Osmanlı vatandaşlarına tanınan siyasi haklardan yararlanılamayacağı hüküm altına alınmıştır. Yasa ile artık Osmanlı vatandaşının ödediği vergi ve rüsumlara yabancı uyruklular da tabi olmuştur. Bu kanunlar ile yabancılar ayrıcalıklarını yitirerek Osmanlı yurttaşlarının daha avantajlı duruma gelmesi sağlanmıştır. Kapitülasyonların kaldırılması ittihatçıların ulusal bağımsızlık konusuna ne kadar ciddi olduğunun bir göstergesi olmuştur (Toprak, 1995, 52-54) .

- Kapitülasyonların kaldırılmasının devamı olarak gümrük vergileri de %15'den %30 civarına çıkarmıştır. Advalorem verginin yerine de Osmanlı'nın her zaman istemiş olduğu ancak bir türlü uygulayamadığı miktar üzerinden alınan vergiler olan “spesifik vergi” uygulamasına geçilmiştir. Düyun-ı Umumiye İdaresi de askıya alınmıştır ve borçların ödenmesi bir süre ertelenmiştir (Akin, 2007)

- Milli bir banka çerçevesinde milli şirketler kurulmuştur. Tüccar örgütlenmesi kurularak, tüm Anadolu tüccarlarının ticarete eklenmesini sağlamak ve kooperatifçilik faaliyetini gerçekleştirmek amaçlanmıştır. Anadolu Milli Mahsuller Şirketi, Milli Kantariye Şirketi ve Ekmekçiler Şirketi bu dönemde kurulan şirketlerdir. Bu şirketlerin sermayesinin ortalama %46 'sı ittihatçılara ait sermaye ile kurulmuştur. Milli İktisat Bankası Osmanlı Bankasını bertaraf etmek için bu şirketlerin girişimiyle kurulmuştur. 1849-1920 yılları arasında Osmanlıda toplam 352 anonim şirket kurulmuştur. Bu şirketlerin %32'si 1908-1913 liberal politikaların uygulandığı dönemde kurulmuşken, %44'ü 1914-1920 milli iktisat politikalarının uygulandığı dönemde kurulmuştur. Kurulan bu şirketler %33 dolaylarında ciddi karlar da elde etmişlerdir. Bu şirketler sayesinde devletin himayesinde milli bir burjuva kesimi yaratılması hedeflenmiştir. (Kazgan, 2004: 53-).

•Bu dönemde milli bankalar açılmıştır. Milli Aydın Bankası, Akşehir Osman Bankası, Milli Karaman bankası, Manisa Ticaret Bankası, Adapazarı İslam Ticaret Bankası kurulan milli bankalar arasında yer almaktadır. (Akın, 2007).

•Karaborsacılığı önlemek amacıyla Men-i İhtikâr Heyeti kurulmuştur. Temel tüketim maddelerine tavan fiyat uygulamasıyla fiyatların kontrolü amaçlanmıştır. Bu uygulamalarda gayrimüslim burjuva sıkı bir şekilde denetlenirken, Müslüman-Türk tüccarlara tolerans gösterilerek milli burjuva yaratmak amaçlanmıştır (Toprak, 1995: 152).

•Tarım satış kooperatifleri ve tarım bölgelerinde hayvan ve bitki tohum istasyonları kurulmuştur. Ayrıca Almanya'dan makineleri ve uzmanlar getirilerek tarımsal üretim artırılmaya çalışılarak tarım alanında Müslüman-Türk burjuvası yaratılmaya çalışılmıştır (Kazgan, 2004: 54).

•Memur ve işçi olarak Osmanlı tebaasının çalışması ve yazışmaların Türkçe yapılması zorunluluğu getirilmiştir. Demiryolu sektöründe de Türk personel yetiştirmek amacıyla Dersaadet Şimendifer Memurları Mektebi İzmir'de açılmıştır. Mesleki eğitim veren bu mektepler açılmadan önce başta demiryolu olmak üzere teknik alanlarda Ermeni, Bulgar, Rum, Yahudi gibi azınlıklar istihdam edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz ve Fransızların idaresi altındaki demiryollarına el konulmasıyla birlikte bu alanlarda istihdam edilen azınlık işçilerin yerine Şeminder mekteplerinden mezun edilen öğrenciler istihdam edilmeye başlanmıştır (Tekdemir, 2018: 182-183).

Uygulamaya konulan devletçi himayeci politikalar, Cumhuriyet politikalarının da temelini oluşturmuştur. Bu süre zarfında Osmanlı, savaşlar ve uygulanan söz konusu politikaların sonucu olarak ciddi nüfus kayıpları ile karşı karşıya gelmiştir. 1912 yılından itibaren savaşlar nedeniyle yaklaşık iki milyon nüfus kaybı yaşanmıştır. Tehcir yasası ve Yunanistan ile yapılan antlaşmalar sonucunda ciddi bir azınlık Anadolu'yu terk etmiştir ve gayrimüslimlerin toplam nüfus içindeki oranı %20 den %2 ye düşerek toplamda nüfusta %20 kadar bir azalış olmuştur (Pamuk, 2014: 174).

3. XIX. YÜZYIL OSMANLI İKTİSADİ DÜŞÜNÜRLERİ

XIX. yüzyıl Osmanlı iktisadi düşünürleri Tanzimat Dönemi, I.Meşrutiyet Dönemi, II. Meşrutiyet Dönemi alt başlıklarında ele alınmış olup, bu bölümde öncelikle dönemin fikir akımlarının iktisadi boyutu vurgulanmıştır.

3.1. Dönemin Fikir Akımlarının İktisadi Boyutu

3.1.1. Osmanlılık

Osmanlı'da toplumsal yapı "din, mezhep" anlamına gelen "millet sistemi" üzerine inşa edilmiştir. Gayrimüslimlerin siyasi konumları mensubu oldukları dinlere göre sınıflandırılarak millet olarak kabul edilmiştir (Demir, 2011: 334).

Fransa'nın Avrupa'nın yükselen gücü olması ve 1797 Campo Formio Antlaşması'yla Avusturya'yı baskısı altına alıp akabinde Yedi Ada üzerindeki Balkan topraklarında denetimi sağlaması, Osmanlı Devleti'nde ayrılıkçı milliyetçilik hareketlerinin temelini atmıştır. Ardından 1799'da Napolyon Bonapart'ın Mısır'a çıkarma yapıp orda eşitlik ve demokrasi ilkelerini barındıran bildirgeyi okuması Mısır halkının Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmasına neden olmuştur. Arap Milliyetçiliğinin başlangıcı Mısır halkının ayaklanması olarak kabul edilmiştir. 1812-1829 yılları arasında yaşanan Yunan isyanı ise Osmanlı Devleti'ndeki özellikle Balkanlar'da yaşayan etnik unsurlara ilham vermiştir. Yaşanan bu ayrılıkçı olaylar sonucunda Fatih'ten bu yana uygulanan farklı dini ve etnik toplulukların bir arada yaşaması anlamına gelen "millet sistemi" padişahı yeni arayışlara itmiştir (Yakut, 2020: 136-137).

Osmanlılık düşüncesi, Fransız Devrimi'nin bir unsuru olan milliyetçilik ilkesinin Osmanlı Devleti içerisinde yarattığı ayrılıkçı hareketleri önlemek amacıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlılık, din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın tüm etnik grupların "Osmanlı Milleti" çatısı altında toplamayı amaçlayan bir düşünce sistemidir. Böylelikle Arap, Ermeni, Yahudi, Bulgar gibi tüm din ve etnik gruplar Osmanlı kimliğinde birleştirilerek milliyetçilik akımlarının yol açtığı bağımsızlık hareketleri önlenmek istenmiştir (Demir, 2011: 335).

3.1.1.1. II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlılık

II. Mahmud'dan itibaren gayrimüslim politikalarda değişiklikler yapılmaya başlanarak farklı din ve etnik gruplar Osmanlı Milleti ideali ile bir arada tutulmaya çalışılmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları Müslüman olan ve olmayanların eşitliğini sağlayan Osmanlılık düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. 1840 tarihli Ceza

Kanunu'nda bütün yurttaşların eşitliği kabul edilmiştir. Abdülmecit Han zamanında Müslüman ve gayrimüslim arasındaki eğitimdeki fırsat eşitsizliği kaldırılarak tarafsız eğitim veren laik eğitim sistemine geçilmiştir. 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu ile ebeveyni Osmanlı tabiiyetinde olan kişi Osmanlı tebaası olarak kabul edilmiştir. Kanun-i Esasi'nin dokuncu maddesi “Osmanlı tebaası kanun ve nizam dairesinde ticaret, sanat, şirket kurma hakkına sahiptir” ve on yedinci maddesi “Osmanlıların tümü din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın kanun karşısında eşittir” maddeleri Osmanlıcılık düşüncesi gereğince düzenlenmiştir. “Osmanlı” terimi o döneme kadar sadece bir hanedan ismi olarak kullanılırken, artık tüm etnik kimlikleri kaynaştırmak maksadıyla kullanılan bir bağ olarak kullanılmaya başlanmıştır (Demir, 2011: 337-338).

Osmanlı Cemiyeti'nin 1865 yılında kurulması, Osmanlı Devleti'nin siyasi yapılanmasında değişimi hedefleyen ilk harekettir. Cemiyet, mutlak monarşiden anayasal monarşiye geçişi hedeflemiştir. Padişahın yetkilerini parlamento ile sınırlamayı hedefleyen liberalizm hareketinin savunucuları arasında Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Mithat Paşa, Veliht V. Murat Han yer almaktadır. II. Abdülhamit Han şehzadeliği döneminde de bu cemiyetin faaliyetlerini yakından izlemiştir (Kop, 2011).

Genç Osmanlılar Cemiyeti, 1877-78 Osmanlı Rus savaşı esnasında II. Abdülhamit Han tarafından meclisin feshedilmesine kadar aktif olarak faaliyette bulunmuştur. Genç Osmanlılar Tanzimat'ı Batı'yı aldatmak için kâğıt üzerinde yapılmış bir reform olarak görmüşlerdir. Rousseau'nun siyasi fikirleri, Montesquieu'nun hukuki görüşleri, Smith ve Ricardo'nun iktisadi görüşleri Cemiyetin fikirlerinin teorik temelini teşkil etmiştir (Kop, 2011).

Yeni Osmanlılar'ın popüler isimlerinden birisi Namık Kemal'dir. Namık Kemal, bir parlamento açılmasını ve tüm etnik grupların bu parlamentoda temsil edilmesini savunmuştur. Buna karşın Yeni Osmanlılar ve Namık Kemal, Islahat Fermanı ile Hıristiyan topluluklara aşırı ayrıcalıklar tanındığını da savunarak bu fermanı eleştirmişlerdir. Zira 1977 tarihli Meclis-i Mebusan'daki milletvekillerinin dağılımında da gayrimüslimlerin lehine bir sonuç elde edilmiştir. II. Abdülhamid, 1878 yılında meclisi feshettikten sonra İslamcılık düşüncesine meyletse de, Jön Türklerin muhalefeti sonrasında Osmanlıcılık idealine geri dönmüştür. Padişahın rejimine karşı çıkarak “İttihat-i Osmanî” adlı cemiyeti kuran öğrenciler de

Osmanlılık mesajı vermişlerdir. Ahmed Rıza ve onun düşüncesini savunanlar Osmanlılık düşüncesinin içeriğini Türklükle doldurmaya başlamıştır. Jön Türkler içerisinde Prens Sabahaddin ve Dr. Abdullah Cevdet bu duruma muhalefet etmişlerdir. Cevdet Bey, ülkedeki etnik unsurların hiçbirine (Türklük de dâhil) üstünlük tanınmamasını savunmuştur. Prens Sabahattin ise Osmanlılık ve liberalizmi sentezlemeye çalışmıştır. Tunalı Hilmi ise Osmanlılık Türklükten akdemdir diyerek Osmanlı kimliğini savunmuştur (Yakut, 2020: 138).

Yusuf Akçura, Osmanlılık düşüncesinin Osmanlı Devletinin yararına olacağını lakin bunu başarmanın zor olduğunu ve Türklerin aleyhine bir durum yaratacağını savunmuştur. Osmanlılık düşüncesi sonucunda devletin kurucu unsurundaki Türklerin erimesi ve egemenliğin ülkedeki Arap çoğunluğun eline geçmesi gibi bir tehlikenin varlığından söz etmiştir. Ali Kemal makalesinde “Bizim için Türk’ü İslam’dan, İslam’ı Türk’ten, Türk’ü Osmanlılıktan, Osmanlılığı Türk’ten ve İslam’dan ayırmak vahdeti teslis eylemek muhaldir. Hayalinize gelse bile fikrinize yerleşemez” şeklinde kaleme alarak Akçura’yı eleştirmiştir. Akçura’yı Türkçülük konusunda eleştiren aydınlardan birisi de Ahmed Ferid’dir. Ahmed Ferid’e göre, İslamcılık politikası uygulanması imkânsız bir politikadır. Türk Birliği politikası ise, İslamcılık politikasına göre gelecekte uygulanabilse bile hali hazırda uygulanmasının imkânı yoktur. Ahmed Ferid, Osmanlılık politikasının günümüzde uygulanabilirliği en kolay ve yaralı bir politikadır görüşünü savunarak Akçura’yı hem desteklemiştir hem de eleştirmiştir (Yakut, 2020: 138-139).

Oturma anlamına gelen “vatan” kelimesini, ülkenin tüm sınırlarını kapsayan bir sözcük olarak tanımlayan Genç Osmanlılar, Osmanlı Devleti içindeki tüm etnik grupları ayırım yapılmaksızın merkeze bağlamayı amaçlamışlardır. Eşitlik prensibini uygulayarak devletin parçalanmasına engel olmaya çalışmışlardır. Yeni Osmanlılar bu fikir akımı dolayısıyla Batı ile sürekli temas içinde olmuşlardır. Bu nedenle Şerif Mardin, Yeni Osmanlıları Batılı liberalizmin etkisinde kalmış, derinliği olmayan fikirler olarak eleştirmiştir. Hanedan temelli Osmanlılık fikri devletin parçalanmasını önleyememiş olsa da, imparatorluğun yıkılışına kadar devletin resmi fikir akımı olmuştur (Kop, 2011).

3.1.1.2. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlılık

İttihat ve Terakki Cemiyeti önderliğinde ilan edilen II. Meşrutiyet kutlamalarında Osmanlıcı hava hâkim olmuştur. Bu dönemde kurulan bazı parti ve

cemiyetler de Osmanlıcılığa vurgu yapmıştır. Ahrar Partisi, memur atamalarında ve mebus seçimlerinde etnik ayırım yapılmamasını; askeriye dâhil tüm okulların din ve millet ayırımı olmaksızın tüm Osmanlı yurttaşlarına açık olacağını programlarına eklemiştir. Osmanlı Demokrat Partisi de etnik köken ve din fark etmeksizin Osmanlılar arasındaki kardeşliği koruyacağını belirtmiştir. Mutedil Hürriyetperver Partisi'nin kurucuları Türk, Arap ve Arnavut kökenli mebuslardan oluşmuştur. Hürriyet ve İtilaf Partisi ise programında her grubun sahip olduğu kültür, sosyal özellikler saklı kalmak şartıyla gerçek bir siyasi birlik oluşturacaklarını açıklamışlardır. Hürriyet ve İtilaf Partisi, Prensi Sabahaddin'in adem-i merkeziyet ve liberal görüşlerinden de etkilenmiştir (Yakut, 2020: 139).

Batı'da yaşanan milli kimlik, uluslaşma gibi kavramları gayrimüslimler yakından izlemeye başlamıştır. Gayrimüslimler ulusçuluk fikriyle bağımsız bir devlet kurmayı düşündükleri için Osmanlılık fikrini benimsememişlerdir ve kendilerini bir Osmanlı olarak görememişlerdir. Bu nedenle de yapılan reformları ciddiye almamışlar ve devlete olan güvensizlikleri daha da artmıştır. Tanzimat Dönem'ini takiben, I. ve II Meşrutiyet Dönemindeki reformlarla siyasi güçleri daha da artarak toplum içinde ayrıcalıklı bir konuma erişmişlerdir. Bu durum Müslüman kesimin tepki göstermesine neden olmuş ve bu kesim devleti sorgulamaya başlamıştır. Bu dönemde çeşitli gazete ve dergilerde aydınların Osmanlılık ve Türkçülük alanlarında sert söylemlerde bulunmuştur. Balkan Savaşlarındaki yenilgilerin ardından ise Osmanlılık düşüncesi yerini önderliğini Ziya Gökalp'ın yaptığı Türkçülük akımına bırakmıştır (Demir, 2011: 343-344).

3.1.2. İslamcılık

İslam dünyasının ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi çıkmaz İslami düşüncelerin ortaya atılmasına neden olmuştur. İslamcılık, İslam dünyasında "İttihadı-ı İslam", batıda "Panislamizm" olarak adlandırılmaktadır. İslamcılık, yeniden hayata hâkim olmak ve akılcı yöntemlerle İslam dünyasını Batı'nın sömürsünden ve zulmünden kurtarmak şeklinde tanımlanmıştır (Karaman, 1994: 31).

XIX. yüzyılın sonlarında Hindistan'da ortaya çıkan bu fikir akımı, İslam'ı inanç, felsefe, hukuk, siyaset alanlarında bir bütün olarak yeniden hayata hâkim kılmayı ve modernleşen Müslümanları, Batı'nın sömürsünden kurtarmayı

hedeflemiştir. Mısır müftüsü Muhammed Abdullah ve Mehmet Akif Ersoy İslamcılık fikrinin öncülerindendir (Taş ve Göksüçukur, 2019: 477-480).

İslamcıların işledikleri ana tema şudur; Müslümanlar bir zamanlar dünyanın hâkimi iken bugün mahkûm durumuna düşmüştür. İslam dünyasındaki gerilemenin sebebi ise maddi şartların bozulmasıdır. İslam dünyasının fikri ve iktisadi buhran içinde olması, Batı'nın teknik açıdan İslam dünyasından üstün olması ve İslam dünyasını sömürgeleştirmesi, bazı aydınların ve yöneticilerin aşırı batılılaşmayı savunması buhrana girilmesinin nedenleri olarak görülmüştür. (Karaman. 2019: 32).

3.1.2.1. II. Meşrutiyet Öncesi İslamcılık

1860 yılından itibaren İslamcılık düşüncesinin önde gelen ismi Namık Kemal'dir. Namık Kemal, İslam ülkelerinin geri kalma nedenleri üzerinde durmuştur. Namık Kemal'e göre, Osmanlı Devleti Müslüman toplumlar arasında en güçlü devlettir, bu nedenle halife etrafında toplanmalıdır (Yılmaz, 2015: 195-196).

İslamcılık fikri bir politika aracı olarak İttihad-ı İslam adı altında II. Abdülhamit Han döneminde benimsenmiştir. II. Abdülhamid de İslamcılık düşüncesini iç ve dış siyasette etkili bir araç olarak kullanmıştır. Bu sürede devletin ana felsefesi, "Batı'nın teknolojisi alınsın ancak dini, kültürel, siyasi ve geleneksel değerler korunsun" anlayışıdır. Sultan vasfından ziyade "halifelik" vasfı öne çıkarılmaya özen gösterilmiş ve halifelik makamının itibarı artırılmaya çalışılmıştır. Abdulhamid, Halifenin bir sözü ile Müslümanlar'ı harekete geçirerek Hindistan, Asya ve Afrika'daki İngiliz sömürgeciliğini sarsacağını iddia etmiştir. Bu amaçla bu toplumlara itibarını artırmak için Kuran-ı Kerim göndermiştir, Haç yollarının yapılmasına destek vermiştir. Ülke içerisinde de cemaatlere önem vererek din adamlarının saygınlıklarının tekrar kazanmasını sağlamıştır. Dini yapıları tamir ettirerek Müslüman mahallelerinde içki satışını yasaklamıştır (Taş ve Göksüçukur, 2019: 478-479).

İslamcılık düşüncesini eleştiren en önemli kişilerden birisi Türkçülük akımının önde gelenlerinden Yusuf Akçura'dır. Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset adlı yazısında İslam dünyası dağınık ve sömürgeleşmiş olduğu için İslamcılık düşüncesinin başarılı olamayacağını belirtmiştir (Akçura, 1987: 33).

3.1.2.2. II. Meşrutiyet Döneminde İslamcılık

İslamcılığın güçlü bir fikir akımı haline gelmesi 1908’de Sırat-ı Müstakim adlı derginin yayın hayatına başlamasıyla olmuştur. İslamcılar bu dönemde Meşrutiyet, Kanun-i Esasi, halifelik, din ve devletin birbirinden ayrılması, hürriyet, adalet gibi konularda detaylı tartışmalar yapmıştır. II. Meşrutiyet ortamında, dini, siyasi sistemin bir parçası olarak görerek meşrulaştırmaya çalışmışlardır. (Yakut.2020:142)

Bu dönemin önde gelen İslamcı düşünürleri arasında İskilipli Mehmed Atif Hoca, Mustafa Sabri Efendi, Şehbenderzade Filiebeli Ahmed Hilmi, Said Halim Paşa yer almıştır. Bu düşünürler yazılarında, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılamayacağını, bir bütün olduğunu belirtmişlerdir. Üzerinde en fazla durdukları konu meşveret kavramıdır. İslamcı düşünürlere göre devleti yönetenler ve yönetilenler hakları konusunda kendilerine danışmaları gerektiğini belirtmişlerdir (Karaman, 1994: 33-34).

3.1.3. Türkçülük

Türk milliyetçiliği, Fransız Devriminin ortaya çıkardığı “ulus-devlet” kavramına dayanan ve Osmanlı Devleti’ni parçalanmaktan kurtarmayı amaçlayan bir fikir akımıdır. Türkçülük düşüncesinin temelleri 1860 Jön Türklerine kadar dayanmaktadır. Fransız Devrimi sonrasında oluşan milliyetçilik hareketleri sonrasında “millet sistemi” denilen anlayış işlevsiz olmaya başlamıştır. Milliyetçilik hareketlerinin etkisiyle Osmanlıcılık, İslamcılık gibi ideolojiler ortaya çıkmıştır. Mısır’daki Arap milliyetçiliği İslamcılığın, başta Arnavut olmak üzere Balkanlardaki milliyetçilik hareketleri ise Osmanlıcılığın başarısız olduğunu göstermiştir. Müslüman toplumların da ayaklanması üzerine Türkçülük düşüncesi taraftar bulmaya başlamıştır. II. Meşrutiyet ile birlikte yaşanan iktisadi ve sosyal değişim de Türkçülük akımına yön vermeye başlamıştır (Taş ve Göksüçukur, 2019: 481-483).

3.1.3.1. II. Meşrutiyet Öncesi Türkçülük

Türkçülük düşüncesinin bir ideoloji olarak gelişmesinde etkili olan faktörler şunlardır; 1758 tarihli “Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarihi”, 1832 tarihli “Türk Dili Grameri” gibi eserler Türkçülük bilincinin gelişmesinde etkili olarak kültürel milliyetçiliğin doğmasını sağlamıştır. Kazan, Kırım ve Azerbaycan’daki liberalizm hareketlerinden esinlenerek, Osmanlı’daki Türk aydınları içinde Pan-Slavizme karşı Pan-Türkizmin ideolojisi geliştirilmiştir (Yakut, 2020: 144-145).

Türkçülük fikri Osmanlıda ilk defa Hüseyinzade Ali tarafından “Turancılık” terimiyle ifade edilmiştir. Lakin Türkçülük düşüncesi ilk olarak Tatar Rusya Müslümanları arasında milli benliklerini korumak amacıyla doğmuştur. Şehabettin Mercani, Abdünnasır Kursavi, Kayyum Nasiri Türkçülük düşüncesinin ilk Türk öncüleridir (Ülken, 1996: 163-165).

“Dilde, Fikirde, İşde Birlik” sloganı ile 1883 tarihinde yayın hayatına başlayan Tercüman Gazetesi, kültürel Türkçülüğün sesi olmuştur. Ziya Paşa ve Şinasi ise dil üzerinde çalışmalarda bulunarak, konuşma ve yazı dili ikililiğini ortadan kaldırmak istemişlerdir. II. Abdülhamid Han döneminde kesin bir “Türklük” bilinci ortaya çıkmıştır ve Anadolu artık Osmanlı’da yaşayan Türklerin “ocağı” olarak kabul edilmiştir. Yusuf Akçura’nın yayınladığı “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalesi Türk Düşüne Tarihinin manifestosu sayılarak Türkçülük akımı için dönüm noktası olmuştur (Akçura, 1987: 23).

3.1.3.2. II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük

Türkçülük akımı II. Meşrutiyet zamanında siyasi bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde Türkçülük üzerine yapılan tartışmalar iki grupta toplanabilir. Birincisi kaybolmuş milli Türk kimliğinin yeniden inşası, ikincisi ise bilinçlenen Türklerin toplumsal birliğin kurulmasıdır. Bu dönemde Türkçülük akımı Türk Derneği, Türk Ocağı gibi derneklerin kurulmasıyla örgütlenmeye başlamıştır. Bu dernekler, bütün Türk kavimlerin tarihini, eserlerini, coğrafyasını, dillerini, sosyal yapısını ve edebiyatını araştırarak dünyaya tanıtmayı amaçlamışlardır. Türk Derneği Dergisini ve Türk Yurdu Dergisini yayın organları olarak kullanmışlardır (Yakut, 2020: 146-147).

II. Meşrutiyet’ten itibaren Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Bu da zengin bir birikimin oluşup Cumhuriyet’e miras kalmasına yol açmıştır.

3.1.4. Batıcılık

Osmanlı’da batılılaşma hareketlerinin temelleri XVIII. yüzyıla dayanmaktadır. Osmanlı’nın Batı’ya yönelmesinin nedenlerini Batıcılık görüşünü savunanlar şu şekilde sıralamıştır: XVI. yüzyıldan itibaren Batı’da başlayan Reform ve Rönesans Hareketlerine Osmanlı Devleti ilgisiz kalmıştır. Batılı Devlet ile coğrafi keşifler sonucunda sahip oldukları sömürgeler sayesinde zenginleşirken, Osmanlı bu

zenginliğin dışında kalmıştır. İmparatorluk üç kıta gibi geniş bir alana yayılması ve teknik yetersizlikler bu alanlarının kontrolünü güçleştirerek idari yapının bozulmasına neden olmuştur (Şahin, 2019: 10) Üst üste kaybedilen savaşlar, büyük masraflara yol açarak maliyenin bozulmasına neden olmuştur. Kapitülasyonlar Osmanlı'nın sanayi ve ticaretinin gelişmesini engel olmuştur. Eğitim sistemi de dönemin ihtiyaçlarına cevap vermeyecek düzeyde geri kalmıştır (Akçura, 1988: 6-8).

Yukarıdaki nedenlerden dolayı bazı Osmanlı aydınları Batı ile mücadele edebilmenin çaresini; siyasi, askeri, hukuki ve eğitim alanındaki batılı müesseseleri ülkede inşa etmek aynen almak olarak görmüşlerdir. Batılı tarzda ilk ıslahat hareketleri layihalar bölümünde de bahsedildiği gibi III. Selim Han'dan itibaren askeri alanlarda başlamıştır. Askeri alanlarda yaşanan değişim eğitim başta olmak üzere ilmi ve sosyal alanda yapılacak ıslahatları da zorunlu kılmıştır (Tunaya, 1960: 28) .

XIX. yüzyıldan itibaren toplumda ıslahatçılar ve muhafazakârlar diye iki grup oluşmuştur. Batılılaşmak isteyenler meşruti idareyi Avrupalaşmanın ilk şartı olarak görmüşlerdir. “Bu devlet nasıl kurtulur” sorusunun zihinleri meşgul etmeye başlaması çeşitli fikir akımlarının sistematik hale gelmesine neden olmuştur. Bu dönemde doğan ilk fikir akımı Batıcılık olurken, akabinde İmparatorluğun birçok etnik gruptan oluşması Osmanlıcılığı ortaya çıkarmış, İslam'ın temsilcisi olunmasından ötürü İslamcılık, ülkede yoğun olarak Türklerin yaşamasından dolayı da Türkçülük akımları doğmuştur (Tunaya, 1960: 210).

XIX. yüzyılda İmparatorlukta batılı tarzda ıslahatlar yapmanın temel nedenlerini; batılı kurum ve yöntemler ile Osmanlı idaresini verimli hale getirmek ve Avrupa devletlerini memnun ederek imparatorluk üzerindeki baskıları azaltmaktır. Özel teşebbüs eksikliği, eğitimin çağdaşlaşması, kadın hakları, eğitim ve teknik yönde ilerleme gibi konular batıcıların önemle üzerinde durdukları meseleler olmuştur (Karaman, 1994: 7).

Batıcılığı savunan dönemin en önemli düşünürleri merkezi bir meşrutiyeti savunan İttihat ve Terakki cemiyetinin lideri Ahmet Rıza Bey ve Âdem-i Merkeziyet ve Teşebbüsü Şahsi düşüncesinin önderi Prens Sabahattin'dir. Meşrutiyet yönetimindeki farklılıklardan dolayı da iki farklı tür batıcılık grubu oluşmuştur. (Alkan ve Doğan, 2010: 70-90).

Ahmet Rıza Bey ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkeziyetçi meşruti yönetimini savunmuştur. Osmanlı'nın başta sanayi ve ziraat olmak üzere içinde

bulduğu şartları geliştirmesi gerektiğini ifade etmiş, eğitime önem verilmesini, yabancı şirket ve finans kurumlarının memleketin çıkarlarına uygun olmadığını vurgulamış, padişahın demiryolu ve reji idaresine verdiği önem sonucunda yabancıların Osmanlı halkını istismar ettiğini ifade etmiştir (Karaman, 1994: 8).

Kılıçzade Hakkı ise “Pek Uyanık Bir Uyku” adlı makalesinde Batıcı düşünceler çerçevesinde yapılması gerekenleri aşağıdaki maddeler halinde özetlemiştir (Yakut, 2020: 151).

- Cariyeliğin kaldırılarak padişahların tek eşli olması,
- Şehzadelerin özellikle ordu ve donanma alanında eğitimine önem verilmesi
- Modern belediye hizmetlerinin verilmesi ve halka askeri eğitim verilerek savaflara hazır duruma getirilmesi,
- Yerli kumaş fabrikalarının genişletilerek yenilerinin açılması; Padişah da dâhil tüm devlet ileri gelenlerinin, memur ve öğrencilerin bu yerli kumaş fabrikalarının ürünlerini kullanması; fesin yerine milli bir başlığın kabul edilmesi gerektiği, halkın mektepler ve gazete aracılığıyla yerli malı kullanmasının teşvik edilmesi gerektiği,
- İsraf edilmemesi şartıyla kadınların dilediği gibi giyinebilmesi,
- Görücü usulü evliliğin son bulması,
- Kızlar için diğer kız okullarına ilaveten bir tıp okulunun açılması,
- Tembellik yuvası olarak görülen “tekke ve zaviyelerin” kaldırılması ve gelirlerinin maarif bütçesine aktarılması; bilgili şeyhlere okullarda öğretmenlik yapması şartıyla ödenek verilmesi,
- Her mahallede okula gitmemişler için amele okulları açılması,
- Medreselerin kaldırılarak College de France benzeri modern okulların kurulması; sarık ve cübbeyi sadece dini âlimlerin giymesine izin verilmesi,
- Evliyalara yapılan adakların yasaklanması ve bağışların sadece Donanma ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetine yapılabilmesi,
- Üfürükçülüğün yasaklanarak yerini tıbbi metotların alması,
- Çalışmanın özendirilerek tasarruflarla sermaye birikiminin sağlanması,
- Bakanlıkların ve şeyhülislamlığın yeniden yapılandırılarak hutbenin Türkçe okunması,
- Ordu ve donanmada ıslahatların yapılması,

- Bütün mezheplerin tek mezhep altında birleştirilerek Müslümanların ekonomik ilerlemesini sağlanması,

- Dil ve edebiyat komisyonu oluşturularak Osmanlı Lügatinin hazırlanması ve dilde reforma gidilmesi,

- Osmanlı hükümetinden beklenti içinde olmadan özel girişime ağırlık verilerek fabrikalar açılması, bayındırlık hizmetlerinin yapılması,

- Kutsal günlerde yardımlaşma, güzel ahlak gibi halkı aydınlatmaya yönelik vaazlar verilmesi,

- Kanunlarda reformlar yapılması.

3.1.5. İlim-i İçtima (Meslek-i İçtima)

“Bu devlet nasıl kurtulabilir” sorusunun yanıtını arayan düşünce yapılarından birisi de önderliğini Prens Sabahattin’in yaptığı Batılılaşmaya farklı bir boyut katan İlim-i İçtima düşüncesidir. Le Play okulunun temsilcilerinden Edmond Demolins’in “Anglo Saksonların Üstünlüğü Nerden Geliyor” kitabını okuyarak İlim-i İçtima düşüncesini geliştiren Sabahattin, Türk sosyolojisinin de kurucuları arasında sayılmıştır (Şahin, 2009: 36).

Prens Sabahattin, Teşebbüsü Şahsi ve Âdemi Merkezieti savunarak toplumsal yapıları pasif ve aktif taraf olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Cemaatçi olarak adlandırılan Pasif taraf; her şeyi devletten bekleyen tüketici ve sorumsuz taraftır, bu taraf merkezi idare karşısında acizdir ve hürriyetleri dar kapsamlıdır. Ferdietçi olarak adlandırdığı aktif taraf ise; geniş hürriyetlere sahiptir ve merkezi idare karşısında aciz değildir. Prens Sabahattin’e göre cemaatçi toplumlar üretmekten çok tüketmeye yöneldikleri için bu toplumun fertlerinin kabiliyetleri gelişemez. Ferdietçi toplumların bireyleri ise, bağımsız şahsiyetleri geliştiği için başkalarına bağlanma ihtiyacı duymadan kabiliyetli ve cesaretli kişilerdir. Prens Sabahattin, ferdietçi bir toplumun ise ancak eğitimle yetiştirilebileceğini belirtmiştir (Kaçmazoğlu, 2011: 222).

Prens Sabahattin, Batı’nın kurumlarının Osmanlı uygulamasının başarısız olmasının nedenini; Avrupa’nın kalkınmasına yol açan sebepleri araştırmadan sadece elde ettiği sonuçlara bakarak, aynı kurumlardan aynı sonuçları beklemek şeklinde ferdietçiliğe önem vermemek olarak görmüştür. Sabahattin’e göre Osmanlı’nın eğitim ve yönetim olmak üzere iki önemli sorunu mevcuttur. Merkezi yönetim yapısının terk edilip, âdem-i merkezietçi yapının kabul edildiği durumda “Bu devlet

nasıl kurtulabilir?” sorusunun cevabının verilebileceğini ileri sürmüştür. Sabahattin bireyin kişisel çabaları ve özgürlüğünü ön plana çıkarmaya çalışmıştır (Akkaya, 2005: 63).

Valilerin, devlet memurlarının ve yerel meclislerin yetki ve sorumluluklarının artırılmasını ve böylelikle padişahın halk üzerinden baskısının azalacağı akabinde de bireysel özgürlüklerin gelişeceğini vurgulamıştır. Birkaç vilayet bir araya gelerek bölgesel teşkilatlanmaya gidilerek yerel yönetim örgütleri kurulmalıdır. Osmanlıcılık yaklaşımıyla “Osmanlı üst kimliği” oluşturarak tüm etnik kökenlerin bir arada yaşabileceğini savunmuştur (Yakut. 2020: 154)

3.1.6. Sosyalizm

Osmanlı’da modern anlamda sol düşünce II. Meşrutiyet’ten sonra canlılık kazansa da temelleri XIX. yüzyıla kadar dayanmaktadır. XIX. yüzyılda Osmanlı’daki sosyalist hareketleri azınlıklar ile işçi eylemleri etkilemiştir. Ermeni, Bulgar, Rum ve bazı Selanikli Yahudi topluluklarında küçük bir aydın topluluğu milliyetçilik ve sosyalizme yakınlık duymuştur. Osmanlı topraklarında sosyalizmin filizlenmesi ilk önce Selanik topraklarında başlamıştır. Selanik, çok etnik yapıya sahip olduğundan, limanlarıyla da dış ticarete açık, yabancı komutanlar tarafından idare edildiğinden ötürü konsolosluklar, yabancı şirketler ve tacirler ve localar burada daha rahat hareket edebilmiştir. Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan’da başlayan sosyalist ve işçi hareketlerinden Selanik de etkilenmeye başlamıştır. Kısa sürede Selanik’te “Sosyalist İşçi Federasyonu” kurulmuştur. “Makedonya İç Devrimi Örgütü” sosyalist değerleri savunarak Makedonyalıların özgür iradeleriyle geleceklerini ve milliyetlerini belirleme olanağı istemişlerdir (Tevetoğlu, 1967: 14)

Sosyalist düşünce II. Meşrutiyetten önce sadece azınlık gruplar içinde ilgi duyulmuştur, Müslüman-Türk aydınlar içinde bu düşünce gelişmemiştir. Osmanlı’da ilk işçi hareketleri ülkeye girmeye başlayan Batı teknolojisine karşı tepki olarak ortaya çıkan makineleri tahrip hareketidir. Slevne’de Dobrijokeslov’un fabrikasında kadın işçiler makinelerin kendilerini işinden edeceğini düşünerek 1839 yılında makinelere karşı isyan etmiştir (Yıldırım, 2011: 268)

Yüzyılın sonlarına doğru mali sıkıntılar sebebiyle İstanbul’da küçük işçi eylemleri ve grevleri başlamıştır. 1872 de Hasköy Tersanesi işçileri ve Beyoğlu Telgrafhanesi çalışanları maaşlarını alamadıkları için grev yapmışlardır. Bu

eylemlerin akabinde de 1894 yılında Osmanlı Amele Cemiyeti kurulmuştur. Sosyalizmin doğması için gerekli olan siyasi özgür rejimin Osmanlı'da olmaması, ayrıca Sanayi Devriminin ülkeye yansımaması ve ülkede sermaye birikimi olamamasının doğal sonucu olarak da işçi sınıfı ve bu sınıfın ideolojisini savunacak bir ideoloji gelişmemiştir (Yıldırım, 2013: 209-215).

II. Meşrutiyet'in ilanı ile oluşan özgürlük ortamı ile birçok sektörde işçi eylem ve grevlerinde artışlar yaşanmıştır. Bu eylemlerin XIX. yüzyıl eylemlerinden farkı, sosyalist hareketlerin güçlenmesine ve işçi cemiyetlerinin kurulmasına ortam hazırlamasıdır. Artan işçi eylemleri nedeniyle hükümet 1908 yılında Tatil-i Eşkâl Yasası ile işçi eylemlerine yasaklama getirmiştir (Yıldırım, 2011: 269)

II. Meşrutiyet'in ilk parlamentosunda 220 müslüman, 40 gayrimüslim mebus vardır. Ermeni Taşnak Partisi'nden 4, Hınçak Partisi'nden 2 ve Selanik Mebusu sosyalist düşünceye sahiptir. Müslüman-Türk aydınlar arasında da sosyalizm düşüncesi Avukat Hüseyin Hilmi Bey önderliğinde benimsenmeye başlamıştır. Hilmi Bey, Osmanlı Sosyalist Fırkası kurarak İstirat Gazetesini fırkanın yayın organı olarak kullanmışlardır. Sosyalizme yakınlık duyan mebuslar; Kanun-i Esasi'nin herkese adilce uygulanmasını, işçilerin haklarını serbestçe kullanabilmesini ve çalışma koşullarının düzeltilmesi gerektiğini ve ifade özgürlüğünü savunmuşlardır (Yakut, 2020: 156).

3.2. XIX. Yüzyıl Osmanlı İktisadi Düşünürleri

3.2.1. Tanzimat Dönemi Islahat Düşünürleri

3.2.1.1. Mehmet Sadık Rıfat Paşa

Sadık Rıfat Paşa'nın eleştirileri Tanzimat Fermanı'nın ilanına zemin hazırlayan 1838 Tarihli Balta Liman Ticaret Antlaşması'nın imzalaması ile başlamıştır. Sadık Rıfat Paşa, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Batılı Devletler'in "uydu"su haline gelerek ülkeyi "açık pazar"a dönüştüreceğini ifade ederek sert bir şekilde bu antlaşmayı eleştirmiştir (Uğurlu ve Demirtaş, 2010: 46-56).

Rıfat Paşa kaleme aldığı beş eserinde de Osmanlı'nın temel sorununun laik bir eğitim sistemine geçememek olduğunu belirtmiştir. Laik eğitim sistemi uygulanmadığı takdirde Batı'nın sosyal ve ekonomik kalkınmasına ulaşamayacağını savunmuştur. 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 yılında ilan ettiği Islahat Fermanı'nın mali bölümlerinin çoğunluğu Rıfat Paşa'nın Viyana Elçiliği

esnasında Avrupa'daki gözlemlerine dayanarak kaleme almış olduğu "Ahvaline Dair Risale" adlı esere dayanmaktadır. Bu risale Osmanlı düzeninin tekrar sağlanabilmesini üç temel ilkenin benimsemesine bağlamıştır. Bu ilkeleri halkın huzurunun sağlanması, güçlü bir hazinenin olması ve güçlü bir askeri teşkilatın olmasıdır. Rıfat Paşa, bu ilkeleri gerçekleştirmek için etnik köken fark gözetmeksizin tüm halkı kapsayan özgürlükleri savunmuştur (Uğurlu ve Demirtaş, 2010: 46-56).

3.2.1.2. Mustafa Fazıl Paşa

Mısır Valisi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Fazıl Paşa, 1860 yılında Sultan Abdülaziz'e risale niteliğinde bir mektup göndermiştir. Bu risalesinde padişahın halkın çektiği sıkıntılardan haberdar olmadığını ve çevresindeki kişilerin kendisine doğru bilgi vermediğini belirtmiştir. Ülkedeki Hıristiyanlar'ın Avrupalı devletlerce kışkırtıldığını, Müslüman halkın ise daha fazla fedakarlık yapacak halinin kalmadığını ileri sürerek hoşnutsuzluklara kulak vermesi gerektiğini dile getirmiştir. Mustafa Fazıl Paşa'ya göre kalkınma ve gelişmeyi sağlayan değişiklikler yapmalı, her eyaletten güvenilir üyelerin seçildiği bir meclis kurulmalı ve bu meclis idareye doğru bilgi aktarmalıdır (Çakır,2012: 146-148)

3.2.1.3. Ali ve Fuat Paşa

Tanzimat'ın uygulayıcılarından olan Ali ve Fuat Paşalar, Abdülaziz'e hitaben yazdıkları "Vasiyetnameler" adlı eserle tanınmışlardır. Devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için İngiltere kadar paraya, Rusya kadar askere ve Fransa kadar bilgi aydınlığına sahip olunması gerektiğini ifade etmişlerdir (Çavdar, 2003: 19)

Osmanlıcılık akımının öncülerinden olan Ali ve Fuat Paşalar liberal anlayış çerçevesinde devletin sorunlarına çözüm bulmaya çalışmışlardır. Bu İsimler ıslahat Fermanını hazırlayan diplomatlardır ve bu bağlamda 1858 yılında çıkartılan Arazi Kanunnamesi ile miri arazi olarak adlandırılan devlet arazisi özel mülkiyete dönüşmüştür. Ali ve Fuat Paşalar toplumsal kalkınmanın tetikleyicisi olarak bireysel kalkınmayı görmüşlerdir. Özel mülkiyetteki menkul ve gayrimenkullere el koyma anlamına gelen "müsadere" sistemini kaldırılmasının özel teşebbüsün, sermaye birikiminin önünü açacağını vurgulamışlardır. Paşalar özellikle bireysel özgürlükler ve özel mülkiyet üzerinde durarak devletin yerli sermayeli özel kuruluşları desteklemesi için çalışmalar yapmışlardır. Katıldıkları Paris Konferansında kapitülasyonların kaldırılmasını talep etmişlerdir. Paşalar "Serbesti-i Ticaret"

politikalarının savunuculuğunu yaparak Osmanlı'da sermaye birikiminin sağlanarak sanayileşmenin önünün açılmasına ön ayak olmuşlardır (Seyitdanlıoğlu, 1996'dan aktaran Bozkurt, 2019:195).

3.2.1.4. Mustafa Reşit Paşa

Reşit Paşa II. Mahmut Han zamanında Paris Büyükelçiliği yapmıştır ve Batı'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Osmanlı'da demokratik devlet fikrinin ilk temsilcilerinden biri olmuştur. Mısır sorununda İngiltere'nin Osmanlı yanında olmasını sağladıktan sonra 1838 Balta Liman Ticaret Antlaşması sürecinde İngiltere ve Osmanlı arasında arabuluculuk rolü üstlenmiştir. Bu antlaşma ile de Osmanlı Devleti dünya kapitalist sistemine eklenmiştir ve bundan sonra Osmanlı ekonomisi liberal sistem içinde yer almıştır. Akabinde, 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında da başrolü oynamıştır. Büyük devletler arasında "denge politikası" izlendiği takdirde devletin geleceğini koruyabileceğini belirtmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı öncesi İngiltere'yi, savaş yıllarından itibaren de Fransa'yı yanlarına çekme politikası izleme bu denge politikası gereğince yapılmış politikalar (Ata, 2014: 166-167).

Mustafa Reşit Paşa, Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşmasının devletin geleceğini zedelediğini ileri sürmüştür. Yapılacak yeni düzenlemelerin dış müdahale olmadan yapılması gerektiğini, ancak bu şekilde hem gayrimüslim tebaaya sürekli imtiyaz vermekten kurtulacaklarını hem de Müslümanların yeniliklere alışacaklarını belirtmiştir. Ancak Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin kendi hür iradesiyle hazırlanmış olduğu bir ıslahat olmayıp Avrupalı devletlerle yapılan görüşmeler sonucunda onların talimatlarına göre hazırlandığı için uygulama konusunda sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Reşit Paşa, 1856 Islahat Fermanını da Müslüman tebaayı diğer tebaalar karşısında zayıf gösterdiği ve Osmanlı'yı Avrupa'nın "tam bir sömürgesi" haline getirdiğini söyleyerek eleştirmiştir (Çakır, 2012: 150)

3.2.1.5. Ahmet Cevdet Paşa

Ahmet Cevdet Paşa adliye, eğitim, vakıf, ticaret ve ziraat nazırlığı yapmıştır. Devletin resmi tarihçisi görevinde bulunmuştur. Osmanlı'nın ilk medeni hukuk kaynağı olan "Mecelle"yi kaleme almıştır. Osmanlı'nın ilk dil bilgisi kitabının yazarlığını yapmıştır. Bilimin ülkede yayılmasını sağlamak için "Fransız Bilimler

Akademisi”nin benzerinin Osmanlıda açılması için çalışmalarda bulunmuştur. “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusunun cevabını Tanzimat’ın ilanında arayıp, hayal kırıklığına uğrayarak Tanzimat uygulamalarını eleştiren düşünürlerden bir diğeri de Cevdet Paşa’dır. “Ma’ruza ve Tarih-i Cevdet” adlı eserlerinde de Tanzimat’ın uygulayıcı devlet adamlarının hür iradeleri ile köklü ve olumlu değişiklikler yapamadığı ve maliyedeki bozuklukları ortadan kaldırılamadığı için ekonomik gelişmenin sağlanamadığını belirtmiştir (Oklay, 2014).

Cevdet Paşa, serbest ticaret yanlısı Merkantilist iktisat anlayışına sahiptir. Paşa’nın maliye üzerindeki en önemli tespiti; para piyasasındaki keyfi uygulamaların enflasyona neden olarak kötü sonuçlar doğurmasıdır. Ona göre, kâğıt para basmak ile sikke taşıması aynı şey ve zorunlu borçlanmadan farksız olarak enflasyonist etkilere sahiptir. Paşanın çözüm önerisi ise; paranın miktarına değil devir hızına dikkat edilmesi gerektiğidir. Bu da halkın çalışarak gelir elde etmesi ve akabinde alışveriş yapması ile mümkündür. Yastık altı paralar piyasaya sürülmesi ve ekonominin canlanması gerekir. Devlet adamları bunu sağladığı takdirde gerçek gücünü ispat etmiş olurlar. Servet ve refahın asıl kaynağının milli kaynaklar olması gerektiği düşüncesindedir. İstikraz, başvurulacak en son kaynak yaratma yöntemi olmalıdır. Ayrıca borçlanarak yaratılan para verimli alanlarda kullanıldığı takdirde devletin gelişmesi için yararlı olabilir (Sarı, 2016)

Paşa’nın ticaretle ilgili görüşleri ise şu şekildedir; Paşa, Osmanlı’nın denizlerde güçlenerek denizci bir devlet olmasını istemiştir. Ayrıca Müslümanların da anonim şirketler kurmasını önermiştir ve “Şirketi Hayriye” Paşa’nın görüşleri sonucunda hayata geçirilmiş bir anonim şirkettir. Paşa kapitülasyonların kaldırılarak liberal politikaların hayata geçirilmesini savunmuştur (Sarı, 2016)

Paşa’nın Tanzimat Dönemi’ne katkıları sadece mali açıdan olmayıp, eğitim alanını da kapsamaktadır. 1869 “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”nin düzenlenmesinde önemli katkıları olmuştur. “Kadın eğitimi” fikrinin temeli Cevdet Paşaya dayanmaktadır. Paşanın en büyük arzularından bir diğeri de dilde sadeleşme sağlanmasıdır (Oklay, 2014: 247).

Tüm bu açıklamalar sonucunda Cevdet Paşa’nın, liberal iktisat politikaları çerçevesinde milli ve özel sermayeye dayalı, iç ve dış ticarete önem veren çözümler ürettiği söylenebilir.

3.2.2. 1. Meşrutiyet Dönemi İktisadi Düşünürleri

3.2.2.1. Serbesti Ticaret - Liberal İktisadın Temsilcileri

3.2.2.1.1. Namık Kemal

Liberalizmin, Osmanlı'yı etkisi altına alması XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “Yeni Osmanlılar” grubunun temsilcisi Namık Kemal ile başlamıştır. Namık Kemal, siyasi hürriyetin yanı sıra serbest ticaret fikrinin de savunuculuğunu yaparak liberal doktrinden etkilenmiştir (Odabaşı, 2014: 79).

Namık Kemal yazdığı makalelerinde “Serbest-i Ticaret”i savunmuştur. Ona göre, Osmanlı'nın sermaye birikiminin olmamasının nedeni servetinin olmaması değil; bankaların, sanayinin ve ticaretin gelişmemesinden dolayı sermaye birikiminin oluşmamasıdır. Bu eksiklik ise maarif, zanaat ve ticaret konularında ileri giderek giderilebilir (Çavdar, 2003: 22).

Namık Kemal vergi olayına da liberal perspektiften bakmıştır. Ona göre vergi, ülkedeki tüm kişileri kapsamalı, kar üzerinden alınmalı, artan oranlı bir vergi uygulanarak dolaysız vergiler dolaylı vergilere tercih edilmelidir (Şahin, 2009: 5).

Namık Kemal'in siyasi düşüncelerinde “klasik devlet” anlayışı hâkim olmuştur. Devlet sadece bekçi devlet rolünü üstlenerek sadece eğitim, sağlık gibi genel kamu hizmetlerini üstlenmeli, ekonomiyi ise özel sektöre bırakmalıdır. Ona göre, gerilemenin durdurulabilmesi için serbest ticaret kurallarının egemen olduğu kapitalist düzen içinde yer alınması gerekmektedir (Odabaşı, 2014: 79).

Namık Kemal “Sa'y” adlı makalesinde korumacılığı ve himayeciliği “lalacılık” olarak adlandırarak şüphe ile bakmıştır. Lalacılığın kaldırılarak Türklerin üretken hale getirilmesi gerektiğini, bunun da ancak çalışmakla olabileceğini belirtmiştir. Tekel olarak adlandırılan “yedd-i vahit” usulüne de karşı çıkmıştır (Şahin, 2009: 6).

Namık Kemal'e göre yabancıların ülkeyi sömürmelerinin nedenleri Reşit Paşa'nın imzalamış olduğu Balta Liman Antlaşması nedeniyle verilen tavizler, gümrük uygulamaları, ticaret ve sanayiye geliştirecek bankaların azlığı, yolların azlığı nedeniyle yaşanan ulaşım sorunlarıdır (Şahin, 2009: 7-8).

3.2.2.1.2. Sakızlı Ohannes Paşa

Sakızlı Ohannes Paşa 1850'li yıllarda Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersleri vermiştir. “Mebadi-i İlmi Servet-i Milet” adlı iktisat kitabı Mülkiye Mektebinde kaynak kitap olarak kullanılmıştır. Adam Smith'in İktisadi liberalizm ideolojisinin Osmanlı'da Cevdet Paşa ile birlikte temellerini atan iktisatçıdır. Adam Smith'in

liberal iktisat anlayışından esinlenerek “Milletlerin Zenginleşmesi Biliminin Kaynakları” adlı kitabı kaleme almıştır. Kitabının bir bölümünü iktisat biliminin tarihçesine ayırdığından dolayı kendisi ilk Osmanlı doktrin tarihçisi olarak kabul edilmiştir (Şahin, 2009: 8-9).

Ohannes Paşa eserinde; tekel, korumacılık, devletçilik gibi politikalara karşı çıkarak, mülkiyet hakkının olduğu özel girişime dayalı rekabetçi bir sistemi savunmuştur. Servetin biriktirilmesi ve bölüşümü, üretimi, tüketimi ve dolaşımı konularını ele almıştır (Çavdar, 2003: 25).

Paşa’ya göre, hükümetin piyasaya müdahalelerde bulunması halkı rahatlığa itmektedir. Müdahalecilik, bireyin gayretini engellemesinden dolayı girişimci gücü zayıflatır. Paşa, iletişim, ulaşım hizmetlerinin dahi özel şirketlere verilmesini savunmuştur. Bir ülkenin kalkınabilmesi için liberal ekonomi dışında başka bir yolun olmadığını ifade etmiştir (Odabaşı, 2014: 80).

Ohannes Paşa, komünizme ve sosyalizme karşı çıkarak, devletin bireylere iş bulma ve yoksulluk yardımı yapması gibi ekonomik müdahaleleri doğru bulmamıştır. Paşa’ya göre devlet hiçbir suretle ekonomiye karışmamalıdır. Paşa’ya göre mülkiyet hakkı garanti altına alınır, gelişmenin önündeki en büyük engel yok olmuş olur. Bu nedenle ortak mülkiyete dayalı komünist sistemler servetin biriktirilmesini sağlayamayacağı için, uygarlığı ileri değil geri götürecektir (Çavdar, 2003: 26).

1850’li yıllarda “Yeni Osmanlılar” denilen aydın kesim tarafından bölük pörçük dile getirilen konular, Ohannas Paşa tarafından çağın ekonomi bilimine göre irdelenmiştir ve Batılılaşmanın tek çaresi olarak görülen kapitalistleşme için liberalizm politikası önerilmiştir (Çavdar, 2003: 27).

3.2.2.2. Korumacı Himaye Temsilcileri

3.2.2.2.1. Ahmet Mithat Efendi

Ahmet Mithat Efendi, edebiyattan siyasete birçok bilimi basite indirgeyerek anlatmasıyla meşhur olmuş bir devlet adamıdır. İktisadi meselelerle de ilgilenerek bu alanda “Ekonomi Politik ve Hallı’l-Ukad” adında iki kitap da yazmıştır (Çağman, 2017: 33).

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi’ne yazdığı makalelerden derlenen “Ekonomi Politik” kitabında da ekonominin tanımını, amacını, tüketim konusunda basite indirgeyerek anlaşılır bir şekilde açıklamıştır. Avrupa’da ve Osmanlı’da tartışılan

iktisadi sistemleri tartışarak yorumlamıştır. Her ülkenin iktisadi yapılarının ve bunun sonucunda da ekonomi politikalarının farklı olduğunu belirten Mithat Efendi, buna paralel olarak Osmanlı'nın gelişmişlik düzeyinin de farklı olabileceğini belirtmiştir. Kitabında liberal iktisatıllardan bahsetmekle birlikte kendisi himayeci görüşe sahiptir ve Fransız Merkantilistler olan Sully ve Corbert'ten etkilenmiştir (ağman, 2017: 46).

Ahmet Mithat Efendi emperyalist kurumların Osmanlı maliyesi üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsederek serbest-i ticaret yoluyla Batı'nın Osmanlı'yı nasıl smrdğinden bahsetmiştir. Eğer serbest mübadeleye kapılar açılırsa bu durum sanayi ve i ticaretin gelişimini olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir. Mithat Efendi'ye göre, Feshane-i Amire gibi devlet desteği ile halka bir takım fabrikalar yapıldığı halde serbest ticaret nedeniyle bu fabrikaların yaşamları tehlikeye düşmüştür. Yurt içi ticaret ve sanayinin korunması için ithal ürünler üzerine yüksek vergi konulması, yurtiçi sanayinin ayrıcalıklar verilmesi suretiyle teşvik edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (avdar, 2003: 29).

3.2.2.2. Musa Akyiğitzade

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde liberal iktisadi düşünce egemen olmuştur. 1880'li yılların sonlarından itibaren liberalizme başta Mithat Efendi ve Musa Akyiğitzade olmak üzere çeşitli isimlerden eleştiriler gelmeye başlamıştır. Musa Bey, iktisadi alanda "İktisat Yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret" ve "Usul- Himaye" adlı iki kitabı kaleme almıştır. İktisat politikaları açısından liberalizmin mi yoksa himayeciliğini faydalı olacağını konusunda bilgi vermek amacıyla ilgili kitapları yazmıştır. Cauves, List gibi iktisatılların eserlerini, Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal durumuyla rtştrerek açıklamıştır (şahin, 2009: 14).

Musa Bey, birbirine denk olmayan ülkelerde liberal politikalar uygulandığı takdirde zengin olan devletin daha da güçlenirken, fakir olan devletin daha da fakirleşeceğini aralarındaki ekonomik uçurumun daha da artacağını belirtmiştir. Fas, İrlanda gibi örnekler üzerinden açıklamalarda bulunarak ekonomik bağımsızlığın önemini vurgulamıştır. Kitabında, gelişmekte olan ülkeler için liberal iktisat politikaların tehlikeli olduğu himayeci tedbirlerin uygulanması gerektiği düşüncesini savunmuştur. (Pulat.2019:349-350)

Musa Bey, mutlak himayeci görüşü savunmamıştır. Himayeci politikalar on yıl kadar sürede ülke gelişimini tamamlayana kadar uygulanmalıdır. Uzun vadeli himayeciliğin, üreticilerin rahatlığa kapılması ve fahiş fiyatlar konulması gibi iki soruna neden olabileceğini belirtmiştir (Pulat, 2019: 350).

Liberallerin savunduğu tarımsal üretim yapan bir ülkenin sadece tarımsal üretim yapması, sanayici olan ülkenin ise sanayici kalması gerektiği tezini Musa Bey eleştirmiştir. İrlanda-İngiltere örneği üzerinden açıklamada bulunarak, tarım ürünleri İrlanda'dan ucuza alınıp sanayi ürünleri pahalıya satıldığı için sadece tarımsal üretim yapan ülkeler iktisadi bakımından sanayici ülkelere bağımlı olur. ABD ise tarım ülkesi olmasına rağmen himayeci gümrük tarifeleri sayesinde sanayi ülkesine dönüşmüştür. Bu nedenle bir ülke hem tarımsal üretim yapabilir, hem sanayide gelişebilir, hem de ticaretle uğraşabilir ve böylelikle bağımlılıktan kurtulabilir görüşünü savunmuştur (Şahin, 2009: 15).

Ülkeler arasında iktisadi denge kuruluna kadar mübadele hürriyetinin ve rekabetin sınırlanmasını düşünen Mithat Efendi ve Musa Akyiğitzade'nin korumacılıktan yana görüşleri, XX. yüzyılın başlarında şekil değiştirerek milli iktisat ideolojisi halini almıştır. Himayecilik konusunda Türk Yurdu, İktisat Mecmuası gibi yayın organlarında yazılar yazılmıştır. XIX. yüzyıl boyunca himayecilik "makale konusu" olarak kalmışken, XX. yüzyılda savaş yıllarında uygulamaya geçebilmiştir (Pulat, 2019: 350).

3.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi İktisadi Düşünürleri

3.2.3.1. Serbesti Ticaret ve Liberal İktisadın Temsilcileri

3.2.3.1.1. Mehmet Cavit Bey

Cavit Bey, beynelmilel burjuvalarının Osmanlı'daki en önemli temsilcilerinden birisidir. "İlmi İktisat" adlı eserinde devletin ekonomiye müdahalesine ve himayeciliğe karşı çıkmıştır. Avrupa'daki iktisadi değişimleri aktaran, Osmanlı'da liberal ekonomik düşüncenin sözcülüğünü yaparak düşüncüyü doruk noktaya çıkaran kişi Cavit Beydir. Ahmed Şuayib ve Rıza Tevfik ile birlikte liberal düşüncenin yayın organını "Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuasını" çıkarmışlardır. Cavit Bey eserlerinde; Osmanlı'nın kalkınmasının ancak dünya ekonomisi ile bütünleşmesiyle gerçekleşebileceğini, bu amaçla da ülkeye yabancı sermaye girmesi gerektiğini; himayeciliğe karşı çıkarak özel teşebbüsün gelişmesi gerektiğini savunmuştur (Boratav, 2006: 26).

Cavit Bey, genel ekonomi yasalarını araştıran Manchester Okulu'na tâbi olmuştur. Bu akım; mülkiyet hakkı, bireysel özgürlük, rekabet, hükümet müdahalesinin olmaması ilkelerini savunmuştur. Faaliyet serbestliğini engelleyen her türlü uygulamaya karşı çıkmışlardır. Hükümetin sadece bireyler arası yapılan sözleşmelerde meydana gelecek anlaşmazlıkların çözümünde yardımcı olması gerektiğini, toplumun genel çıkarının sadece bu şekilde sağlanabileceğini savunmuşlardır (Tuncer, 2006: 15).

Cavit Bey, İttihat ve Terakki dönemini kapsayan 1908-1914 yılları arasında Birinci Dünya Savaşına kadar ülkede liberal politikaların mimarı ve ekonomiye damga vuran tek kişidir. Kapitülasyonların kaldırılması ve milli teşebbüsün desteklenmesi fikirlerini cemiyetin programına ilave ettirmiştir (Tuncer, 2006: 16)

Serbest ticareti engelleyen tüm düşünceleri reddetmiştir. Himayeciliğin fiyatları artırarak tüketicinin bundan zarar göreceğini ve akabinde ilerlemenin engelleneceğini belirtmiştir. En basit sanayinin bile sermayeye olmaksızın kurulamayacağını ve yeni teşebbüsün gerçekleşemeyeceğini belirterek hem fiyat oluşumunun hem de sermaye birikiminin serbest-i ticaret yoluyla sağlanması gerektiğini belirtmiştir. Bir toplumda mülkiyet serbestliği ne kadar çok sağlanırsa, bireysel sorumluluk o denli artacağı için o toplum o kadar çok gelişir düşüncesi ile bireyciliği, serbest ticareti, devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunmuştur. Yabancı sermayenin teşvik edilerek toplumun tarımsal üretim ağırlıklı ihracatta ihtisaslaşması gerektiğini önermiştir (Mercan ve Buluş, 2005: 232-234)

Cavit Bey'e göre, özel mülkiyet olmaz ise tasarruflar meydana gelmeyecek ve sermaye birikimi oluşmayacak, arazi iyileştirmeleri yapılamayacaktır. Bunların hepsinin hükümet tarafından meydana getirilmesi de imkânsızdır. Sosyalistlerin, liberalizmde en fazla karşı çıktıkları nokta bireyselciliktir. Bireycilik özgürlüğe bağlıdır ve toplumun ilerlemesine katkı sağlayan doğal bir davranıştır. Sosyalizmde ise birey toplum için özgürlüğünden feragat eder diyerek sosyalizme karşı çıkmıştır (Mercan ve Buluş, 2005: 233-234)

Sadece güçlünün hayatta kalabildiği düşüncesini savunan Darwin'in Doğal Seleksiyon teorisini iktisadi hayata uyarlamıştır. Buna paralel olarak bir milletin siyasi hayatının iktisadi hayatına bağlı olduğunu, yanlış yapmamak ve güçlü olmak için iktisat kanunlarını herkesin öğrenmesi gerektiğini savunmuştur (Tuncer. 2006: 16).

3.2.3.1.2. Ahmet Şuayip

Ahmet Şuayip, 1908 den sonra şimdiki adı İstanbul Üniversitesi olan Darülfünun'da hukuk dersleri vermiştir. “Hukuk-u İdare” kitabında kapitalizmi irdelemiştir. Ahmet Şuayib değişimi bir doğa yasası olarak kabul ederek, değişimin gelişmeyi de sağladığını, medeniyetlerin ilerlemesinin bu değişim sonucu olduğunu, bu ilerlemede en büyük katkıyı bilimin sağladığını belirtmiştir. “Medeniyet evrenseldir, ölçütü de bilimsel ilerlemedir” diyen Şuayib, Batı ile Osmanlı arasındaki farklılığının nedenini bilimsel düzeydeki farklılıklara bağlamıştır. Bu farklılığın giderilmesi için de bilimsel düşünce önündeki kısıtlamaların kaldırılması gerektiğini belirtmiştir. Mutlakıyetçi bir yönetimle de bunun sağlanamayacağını, liberal parlamenter laik bir düzene geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Şuayib, inanç ve vicdan özgürlüğünü düşünce özgürlüğünün bir parçası sayarak bu yöndeki tüm kısıtlamalara karşı çıkmıştır (Bozkurt, 2019: 219-220).

3.2.3.1.3. Prens Sabahattin

Prens Sabahattin, Sultan Abdülmecit'in kızı Seniha Sultan'ın oğludur. Avrupa tarafından itibar görmek için prens unvanını kullandığı rivayet edilir. II. Abdülhamit'in istibdadına karşı gelerek yurt dışına kaçmıştır. Ahmed Rıza'nın önderi olduğu Jön Türkler içinde yer almıştır. Ermenilerden yana tavır alarak Osmanlı Devleti'nin kurtulabilmesi için dış müdahalenin gerektiğini savunması nedeniyle Jön Türklerden de ayrılmıştır. “Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti”ni kurmuştur ve II. Meşrutiyet sonrasında İstanbul'a dönmüştür. İttihatçılarla fikir ayrılıkları yaşamasına rağmen ülke yararına gördüğü eylemleri desteklemiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılmasını esas alan 2 Mart 1924 tarihli kanun ile yurt dışına çıkmıştır ve 1848 yılında İsviçre'de yaşamını yitirmiştir (Alkan ve Doğan, 2010: 70-90).

Le Play'in Okulunun Science Sociale doktrinini benimseyen Edmond Demolins'in “Anglo Saksonların Üstünlüğü Nerden Geliyor?” kitabını Osmanlı toplumunu yorumlaması ile geliştirdiği İlim-i İçtima düşüncesiyle Prens Sabahattin Türk sosyolojisinin de kurucuları arasında sayılmıştır (Yakut, 2020: 153)

Jön Türkler hareketinden etkileri günümüze kadar gelen düşünceler ağırlıklı Prens Sabahattin'in fikirleri olmuştur. Yerel yönetime dayalı Âdem-i Merkeziyetçi bir idare kurmayı, memuriyet zihniyeti yerine bireysel teşebbüsü teşvik etmek amacıyla imparatorluğun yapılanmasını baştan aşağı değiştirmeyi hedeflemiştir. Jön Türkler değişimin kaynağını merkezi devlete bağlarken, Sabahattin ise bu yönüyle

İttihatçılardan ayrılarak bireysel girişim ve âdem-i merkeziyete vurgu yapmıştır. Teşebbüsü Şahsi ve Âdemi Merkeziyeti Cemiyeti programında “halk tarafından seçilmiş meclislerden oluşan yerinden yönetimler kurulacağını” belirtmiştir (Odabaşı, 2014: 83).

Prens Sabahattin İlim-i İçtima yaklaşımının bir sonucu olarak toplumları pasif ve aktif taraf olmak üzere iki gruba ayırmıştır. Cemaatçi olarak adlandırılan Doğu’lu pasif taraf; her şeyi devletten bekleyen girişim ruhundan uzak, tüketici ve sorumsuz, merkezi idare karşısında aciz ve hürriyetleri dar kapsamlıdır. Ferdietçi olarak adlandırdığı Batı’lı aktif taraf ise; geniş hürriyetlere sahiptir ve merkezi idare karşısında aciz değildir. Prens Sabahattin’e göre Doğu’lu cemaatçi toplumlar üretmekten çok tüketmeye yöneldikleri için bu toplumun fertlerinin kabiliyetleri gelişemez bu nedenle hükümet, cemaat gibi kendi dışlarında yaslanacak dayanak aramışlardır. Batılı ferdietçi toplumların bireyleri ise, bağımsız şahsiyetleri geliştiği için başkalarına bağlanma ihtiyacı duymayan kabiliyetli ve cesaretli kişilerdir. Ferdietçi bir toplumun ise ancak eğitimle yetiştirilebileceğini belirtmiştir (Yakut, 2020: 153)

Sabahattin’in İlim-i İçtima yaklaşımı, liberal tezlerin temelini oluşturmuştur. Özel mülkiyet, teşebbüs-ü şahsi, bireysel girişim özgürlüğü ve bireyin özgürlüğü kavramları içtima yaklaşımının sonucudur. Ona göre Osmanlı bürokrasisi bireysel özgürlükleri daraltmakta ve sermaye birikimini engellemektedir. Akabinde girişimciliği yok etmekte, insanların sırtını devlete dayamasına neden olarak onları pasifliğe sürüklemektedir (Mercan ve Buluş, 2005: 231-232)

Osmanlı kültüründe memurluk, itibarı ve güveni teşkil eden bir statü olmuştur. Ayrıca yüksek gelirli ve rahat bir meslek olduğu için halk nezdinde de cazip bir meslek olarak görülmüştür. Bu durum ise bireyseliğe, rekabete, risk almaya, zenginleşmeyi engelleyen, kendi ayakları üzerinde durmasını beceremeyen bir toplumun oluşmasına neden olmuştur (Odabaşı, 2014: 84).

Prens Sabahattin’e göre Batı kurumlarının Osmanlı’da uygulanmasının başarısızlıkla sonuçlanmasının nedeni Avrupa’nın kalkınmasına yol açan sebeplerin araştırılmaması ve ferdietçiliğe önem verilmemesidir. Sabahattin’e göre Osmanlı’nın eğitim ve yönetim olmak üzere iki önemli sorunu vardır. (Mercan ve Buluş, 2005:232)

Merkezi yönetim yapısının terk edilerek adem-i merkeziyetçi yapının kabul edildiği takdirde “Bu devlet nasıl kurtulabilir?” sorusunun cevabının verilebileceğini ileri sürmüştür. Sabahattin bireyin kişisel çabaları ve özgürlüğünü ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Valilerin, devlet memurlarının ve yerel meclislerin yetki ve sorumluluklarının artırılmasını ve böylelikle padişahın halk üzerinden baskısının azalacağı akabinde de bireysel özgürlüklerin gelişeceğini vurgulamıştır. Sabahattin’e göre, birkaç vilayet bir araya gelerek bölgesel teşkilatlanmaya gidilerek yerel yönetim örgütleri kurulabilir. Sabahattin, Osmanlılık yaklaşımıyla “Osmanlı üst kimliği” oluşturarak tüm etnik kökenlerin bir arada yaşabileceğini savunmuştur (Yakut, 2020: 154).

3.2.4. Milli İktisadi Dönemi İktisadi Düşünceleri

31 Mart olayları, Yemen-Arnavutluk ayaklanmaları, Trablusgarp Savaşı, I. Dünya Savaşı gibi sürekli olaylar ve savaşlar silsilesi nedeniyle iktisadi liberalizm gerçekleşmemiş ve bu olağanüstü koşullarda pazar mekanizması işlevini yitirmiştir. Liberal iktisadi politikalar uygulanırken başarısızlığa uğrandıkça bu görüşe karşı itirazlar artmış ve himaye usulü popülerlik kazanmaya başlamıştır. Aynı dönemde İngiltere ve Fransa ile aranan ittifak çabalarının sonuçsuz kalması nedeniyle Almanya ile yakınlaşılması da Almanya’nın uyguladığı ve başarılı olduğu bu usulün taraftarlarını çoğaltmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında ise, savaşın yol açtığı olağanüstü koşullarda, himayecilik devletin iktisadi politikası haline gelmiştir. Akyiğitzade Musa Bey’in kitaplarını yazdığı dönemde fazla ilgi çekmeyen himayeci fikirler bu dönemde İttihatçılara yol gösteren Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi aydınlar tarafından sahiplenilmiştir. Ziya Gökalp’a göre “laissez faire”ci serbest mübadeleci iktisadi doktrin iddia edildiği gibi “kozmpolit” değildir; bu doktrin ancak erken sanayileştiği için serbest ticaretten kârlı çıkacak olan İngiltere’nin “milli iktisadi” olabilecek ve Osmanlı da dâhil her ulusa uygun olmayacaktır (Toprak, 1982: 25).

3.2.4.1. Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, sosyoloji biliminin Türkiye’deki kurucusudur. Batı değerlerini Türk İslam değerleriyle sentezleyerek yeni bir toplum anlayışı yaratmayı hedeflemiştir. Bu amaçla Orta Asya’dan II. Meşrutiyet Dönemine kadar Türk medeniyetinin sosyoekonomik, askeri ve siyasi değişimini ve gelişimini en ince ayrıntısına kadar incelemiştir. Yazar, siyasi düşüncelerini Türk zihniyeti üzerine dayandırmıştır (Bozkurt, 2019: 237).

Gökalp Türkçülüğün Esasları adlı eserinin “İktisadi Türkçülük” bölümünde ve İttihat ve Terakki Partisinin yayın organı olan İktisat Mecmuasında ekonomik görüşlerini belirtmiştir (Bozkurt, 2019: 238). Bu görüşlerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

Gökalp’ e göre XIX. yüzyıl Osmanlı iktisat öğretisi İngiltere’nin milli iktisat anlayışını yansıtan Klasik İktisat Okulu’nun öğretisi olan Manchester iktisat yapısı üzerine kurulmuş ve okullarda bu iktisadi anlayış öğretilmiştir. Sanayi inkılâbını gerçekleştiren İngiltere bu öğretinin getirdiği serbest ticaret politikası ile geri kalmış ülkeler üzerinde üstünlük kurarak onları sömürgeleştirmiş, Osmanlı devletini de yarı sömürgesi haline getirmiştir. Gökalp, İngiliz iktisadına dayalı “laissez-faire”ye dayanan liberal milliyetsiz bir iktisat yerine, Alman İktisat Okulunun savunduğu ve öncüğünü Friedrich List’in yaptığı “milli iktisat” öğretilmesine geçilmesi gerektiğini savunmuştur (Toprak, 1982, 32).

Alman İktisat Okulu ülkelerin ekonomik ve siyasi yapılarının farklı olmasından dolayı evrensel ekonomi yasalarının olamayacağını her milletin kendine has politikalar üretmesi gerektiğini ve “laissez faire”ye karşı çıkarak devletin ekonomide hem politika uygulayıcı hem de bir işletmeci olarak var olması gerektiğini savunmuştur. Gökalp de, F. List ve E. Durkheim’in görüşlerinden etkilenerek merkezîyetçi, devletçi, halkçı ve inkılapçı milli politikaları savunmuştur. (Kabaş,2017,135-136)

Gökalp Türklerin, Almanlar’ın izledikleri yoldan gidildiği takdirde siyasi birliğe kavuşabileceğini savunmuştur. Yazara göre Almanlar üç aşamadan geçerek milli iktisadını oluşturmuşlardır. Gökalp’e göre, kültürel birlik olarak adlandırılan harsi birlik, List’in gümrük birliği çabasıyla oluşturulan iktisadi birlik ve Bismarkın gücüyle oluşturulan siyasi birlik gerçekleştiği takdirde milli politikalar oluşturulabilecektir. (Toprak, 1995: 12).

Gökalp, milli iktisadı gerçekleştirebilmek için “ortak bir vicdan”a gerek olduğunu ve bunun da işbölümü sayesinde mümkün olacağını belirtmiştir. Osmanlı farklı etnik gruplardan oluştuğu için ortak bir vicdan yoktur. Onların yerine memur asker, ziraat, zanaat, ticaret tüm ekonomik ve siyasi alanlarda Türkler’in yer aldığı durumda güçlü bir ulusal devletin ve ulusal burjuvazinin ortaya çıkabileceğini savunmuştur (Toprak,1982,32).

Gökalp korporatif düşüncesinin zorunluluğuna vurgu yapmıştır. Ulusal burjuvazinin küçük zanaatkârlar yerine milli üretimin milli tüketimi karşılayacak boyutta büyük sanayilerle gerçekleştirilebileceğini vurgulamıştır. Arz yönlü politikaların uygulamaya geçilmesini ve bu politikaların herkese eşitlik sağlayacak sosyal devlet politikalarıyla desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Gökalp'e göre, Türkler eskiden beri hayvancılık yaptıkları için hayvancılığa dayalı sanayi kolunda sanayi tesisleri kurabilirler, ipek yolu sayesinde de ticaretle de ileri bir toplum haline gelebilirler. Gökalp, ticaret ve sanayiye bir araya getirip eskisi gibi güçlü milli bir ulusal devlet olunabileceğini savunmuştur (Karaman, 1994: 128).

İpek yolu ve hayvansal üretimi örnek göstererek, göçebe Türklerin ticari ve sınaî etkinliği toplumsal hayatın merkezine koyduklarını belirtmiştir. Hatta birçok eski Türk şehirleri zanaat ve meslek isimlerine göre isimlendirilmiştir. Tüm halkın bir araya geldiği “toy” adı verilen törenler şenlikleri örnek göstererek eski Türkler'in çok üreten ve tüketen zengin bir millet olduğunu, eski Türkler'de olduğu gibi servet tüm topluma ait olursa yeniden ekonomik refaha kavuşulabileceğini savunmuştur. Bu görüşüyle de Gökalp, “iktisat antropolojisi” alanındaki çalışmaların Türkiye'deki ilk örneklerini vermiştir (Bozkurt, 2019: 242).

Gökalp “devletçilik” ilkesine vurgu yapmıştır. Yazara göre devlet ekonomiyeye müdahale etmenin yanında sermayedar olarak da katılmalıdır. Özel mülkiyetinin yanında kamu mülkiyetinin de olduğu “karma ekonomik sistem”e atıfta bulunmuştur. Gökalp'a göre Türkler bağımsızlıklarına düşkün oldukları için sosyalist olamazlar, aynı zamanda eşitliği de sevdikleri için kapitalist olamazlar. Türk kültür ve geleneklerine en uygun model karma ekonomik sistem içinde uygulanacak milli iktisat politikasıdır. Gökalp, servetin fertte birikmesine karşı çıkmıştır, ona göre servet iktisadi olmaktan ziyade sosyal amaçlar için kullanılmalıdır (Kabaş, 2017:140).

Gökalp'ın geliştirdiği “halkçılık” anlayışı I. Dünya Savaşı esnasında aydınlar arasında benimsenen “Solidarizm” düşüncesinden etkilenmiştir. Solidarizm ve halkçılığın ortak noktası iktisadi sınıfların kaldırılması üzerine inşa edilmiş olmasıdır. Ferdi mülkiyetin ancak sosyal mülkiyet olduğu sürece meşru olabileceğini savunmuştur. Kazanırsa servet, toplum için açılacak fabrikaların, çiftliklerin, hastanelerin finansmanında kullanılarak toplumsal refahın artacağı düşünülmüştür (Karaman, 1994: 129-130).

Gökalp “sınıf yok meslek var” diyerek, Meşrutiyet ile birlikte siyasi demokrasi denilen “siyasi halkçılık”, düşüncesini benimsemiştir. Yazara göre milliyetçiliğin temelini oluşturan “Türkçülük” ile “halkçılık”, eşitlik ilkesinin bir başka yansımasıdır. Toplumların içsel eşitliği halkçılıkla sağlanırken, dışsal eşitliği milliyetçilik ile sağlanmaktadır. Bu nedenle sınıf ve tabakaların kalkması, işbölümüne dayanan meslek zümrelerinin doğması gerektiğini savunmuştur (Toprak, 1977: 1).

3.2.4.2. Tekin Alp

Tekin Alp, İttihat ve Terakki'nin desteğiyle yayınlanan ve milli iktisadı savunan İktisadiyat Mecmuasının başyazarlarından. Alp, yazılarında List'in “milliyetçilik” görüşlerine dayanan Almanya'nın yarım yüzyıl içerisinde sanayileşerek ulusal ekonomilerini kurabildiklerini belirtmiştir. Almanya'nın, Bismarck önderliğinde siyasi, List sayesinde de iktisadi birliğini sağlayarak ulusal milli birliğini sağladığını vurgulamıştır. Osmanlı'nın da aynı yolu takip ederek “laissez faire”ci bir politika yerine sıkı denetime tabi milli bir iktisat politikalarıyla Almanya gibi kısa sürede sanayileşebileceğini belirtmiştir (Toprak, 1982: 25-27). Tekin'e göre, Türklerin siyaset ve savaş alanlarında Bismarckları çoktu ama List'leri hiç yoktu. O yüzden okullarda klasik öğretilerin okutulmasını bir an önce bırakıp milli iktisadın okutulması gerekiyordu (Toprak, 1995: 14).

Tekin Alp toplumda sınıfsal tabakalaşma yerine meslek gruplarından oluşması ile toplumsal işbölümünün gelişebileceğini, toplumdaki sınıf farklarının ortadan kalkacağını böylelikle toplumsal çatışmaların ve savaşların bertaraf edilebileceğini akabinde de hızlı bir sermaye birikimin olacağını savunmuştur. Alp yazılarında ayrıca gümrük tarifelerinde düzenlemeler yapılarak, ihracatı artırıcı, ithalatı azaltıcı politikalar ile iktisadi durumun düzeltilebileceğini belirtmiştir (İnceoğlu, 2015: 23).

3.2.4.3. Yusuf Akçura

Akçura sürgün olarak Paris'te bulunduğu yıllarda iktisat üzerine eğitim almıştır. Almanya'nın uyguladığı milli ekonomi politikalarını takip ederek Alman milli iktisadının oluşmasını sağlayan F. List, F. V. Gentz, A. H. Müller gibi Alman iktisat okuluna tabi iktisatçıların eserlerini Türkçe'ye çevirmiştir. Akçura, “burjuva” sözcüğünü Türk literatüründe kullanan ilk iktisatçı olmuştur (Toprak, 2019)

Türk Ocağının kurucularından olan Akçura Türk Yurdu Dergisinde kaleme aldığı yazısında neden milli burjuvanın yaratılması gerektiğini şu şekilde açıklamaktadır: Büyük gelişmiş toplumlarda devletin temelini sanatkâr, bankacı ve ticaretten oluşan burjuva sınıfı oluşturmaktadır. Osmanlı burjuvazisi ise Rum, Ermeni, Yahudi ve kökeni bilinmeyen Levantenlerden oluşmaktadır ve bu gruplar Osmanlıda Batı kapitalizminin acenteliğini yapmaktadır. Osmanlı- Türk topluluğu ise köylü-asker-memurluğa layık görülmektedir. Milli bir burjuva sınıfı oluşturulamadığı için Osmanlı devleti çağdaş gelişmiş bir devlete dönüşmemektedir (Toprak, 2019).

Akçura yazısında ayrıca Tanzimat Dönemi'ndeki Batılı liberal politikaları aynen Osmanlı'da uygulamak istedikleri için liberal aydınları eleştirmektedir. Liberal politikaların Osmanlı Devleti'ndeki milli sanayiye zarar verdiğini ve ülkeyi açık pazar haline getirerek yabancı sermaye ile doldurduklarını öne sürmüştür (Bozkurt, 2019: 248).

Yusuf Akçura'nın teorik çerçevesini çizdiği, İttihat ve Terakkinin uyguladığı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin temellerini oluşturduğu milli iktisat politikalarında savunulan görüşler şu şekildedir: Kapitülasyonlar kaldırılarak Türk sermayeli milli şirketler teşvik edilmelidir. Kooperatifler kurularak ticaret gayrimüslimlerin elinden alınmalı, Türk-Müslüman unsurların eline verilmelidir. Milli bankaların kurulmalı, Müslüman bakkal dükkânları açılmalı, yabancı paranın alınıp satılması denetim altına alınmalıdır, ayrıca, devletçi iktisat ilkeleri ile orta katmanı ön plana çıkaran ulus devletin kurulmaya çalışılması gerekmektedir (Toprak, 1995: 6-7).

3.2.5. Sosyalist Düşüncenin Temsilcileri

3.2.5.1. Hüseyin Hilmi

II. Meşrutiyet'in özgürlükçü ortamında 1909'da yayınlamaya başlanan sol ve sosyalist fikirlerini savunduğu "İştirak" dergisinden ötürü Hüseyin Hilmi'ye İştirakçi Hilmi de denilmektedir. İştirakçi Hilmi 1910-1912 yılları arasında Osmanlı Sosyalist Fırka'nın ve 1919-1922 yılları arasında da Türkiye Sosyalist Fırkası'nın kurucu başkanlığını yapmıştır (Erdem, 2012:209).

II. Meşrutiyetin hemen ardından artan işçi hareketleri zamanında İstanbul'da kısa sürede işçiler arasında ün salan İştirakçi Hilmi işçi lideri konumuna gelmiştir. İsviçre ve Fransa'da eğitim almış sosyalist aydınlarla birlikte 1919 yılında Türkiye

Sosyalist Fırkası'nı kurmuştur ve ilk kongrede İştirakçi Hilmi azledilemez ve değiştirilemez başkan ilan edilmiştir. Hilmi, işçi ve sınıf mücadelesini esas alan sosyalizm anlayışını savunarak Türkiye'de sosyalist hareketlerin temellenmesine öncülük etmiştir (Tevetoğlu, 1967: 15-17).

Osmanlı Sosyalist Fırka ilk olarak 1910-1913 yılları arasında faaliyette bulunmuştur, fırkanın kapatılmasının ardından Hüseyin Hilmi 1919 yılında Türkiye Sosyalist Fırka adıyla milli mücadele sırasında yeni bir fırka kurulmuştur. İstanbul tersane ve tramvay işçileri Sosyalist Fırka içinde örgütlenmiştir. 1 Mayıs kutlamalarında işgal altındaki İstanbul'da büyük bir işçi grubu toplayarak en görkemli olayını gerçekleştirmiştir. İşgalci kuvvetlere rağmen yapılan bu görkemli eylemler, ileriki yıllar da işçi mücadeleleri açısından önem arz etmiştir (Erdem, 2012: 211).

4. OSMANLI LIBERALİZMİNİN KURUMSAL TEMELLERİ

Bu bölümde Osmanlı liberalizminin kurumsal temelleri incelenirken öncelikle bankacılık sistemi, sanayi ve anonim şirketler, ulaşım ve kooperatifçilik konuları irdelenmiştir.

4.1. Bankacılık Sistemi

4.1.1. II. Meşrutiyet Öncesi Bankacılık Sisteminin Gelişim Süreci

Avrupa'da XVIII. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimi ve bu devrimin bir uzantısı olarak uygulanan liberal politikalar sonucunda paraya olan talep artmıştır. Büyük sanayi işletmelerinin finansman ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla etkin işleyen bankacılık sistemi kurumsallaşmaya başlamıştır. Osmanlı'da ise sanayi devriminin yaşanmaması ve liberal sisteme geç dâhil olmasından dolayı bankacılık sistemi XIX. yüzyıldan itibaren oluşturulmaya başlamıştır (Memiş, 2008: 73).

Osmanlı Devleti'nde bankacılık sistemi kurulmadan önce para piyasasının idaresi Galata Bankerleri olarak adlandırılan Rum, Ermeni ve Yahudi sarrafları aracılığı ile gerçekleşmiştir. Bu bankerler hem devlete borç vermektedir hem de devletin uluslararası piyasalardan kısa vadeli borç bulmasında aracılık etmişlerdir. Bankerler finansal sistemin yanında ticaret, iltizam, kambiyo gibi alanlarda da faaliyette bulunarak bankacılığın temelini atmışlardır. Osmanlı'da ilk banka kurma teklifi 1836'da İngilizlerden gelse de bu teklif Osmanlı Hükümeti tarafından reddedilmiştir. 1842'de İsveç Konsolosluğu himayesinde The Bank Of Smyrna adında İzmir Bankası kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin ilk modern bankası olacak olan İzmir Bankası hükümetten izin almadan kurulduğu gerekçesiyle kapatılmıştır (Yakut, 2017: 13).

4.1.1.1. Bank-ı Dersaadet Bankası (Banque de Constantinople)

Bank-ı Dersaadet Bankası 250.000 kuruş sermaye %40'ı Babıâli, %60'lık kısmı Alleon ve Batazzi adında iki Galata Bankeri tarafından kurulan ilk Osmanlı Bankası olarak 1849 yılında faaliyete geçmiştir. Osmanlı lirası ile İngiliz pontu arasındaki kuru dengelemek ve kaimenin değerinde istikrarı sağlamak amacıyla kurulmuştur. Ancak Osmanlı Hükümeti aldığı kısa vadeli kredileri bankaya zamanında ödeyemediği için banka finansman sıkıntısına girmiş ve itibarı zedelenmiştir. Banka, kaimenin de itibarını koruyamadığı için 1852 yılında tasfiye edilmiştir (Ortabağ, 2018: 21-23).

4.1.1.2. Bank-ı Osman (The Ottoman Bank)

Tağış, iltizam, müsadere yöntemleriyle mali baskıları azaltmaya çalışan hükümet ilk kez Kırım Savaşı ile birlikte dış borç kullanmıştır. Dış borcun getirdiği yükümlülükler gereğince de Osmanlı ekonomisinin Avrupa mali sistemi ile bütünleşmesi gerekmiştir. Osmanlı Bankası, bu amaçla, 1856 yılında İngiliz sermayeli olarak kurulmuştur. Banka zamanla devlet bankasına dönüşmeyi amaçlamıştır, Dersaadet Bankası gibi hazineye kısa vadeli krediler vermiştir ve uluslararası piyasalardan borçlanmasına aracılık etmiştir. Ancak halkın “yastık altı” alışkanlığı olduğu için ve halkın yüksek kar getiren ticarete yöneliminden ötürü Osmanlı Bankasına pek sıcak bakılmamıştır. Banka beklenen karı elde edememiştir (Bayarslan, 2018: 18-19).

4.1.1.3. Bank-ı Osman-i Şahane

XIX. yüzyılın ikinci yarısında liberal politikalar sonucunda iç ve dış ticaretin genişlemesi ve kapitalist sistemle bütünleşmenin artması sonucunda bir devlet bankasının kurulması gereği gündeme gelmiştir. Yerli sermaye yetersizliği nedeniyle İngiliz sermayedarlı Osmanlı Bankası 1863 yılında Fransız ortak alarak Bank-ı Osman-i Şahane adını almıştır. Banka kredi vermek, iskonto etmek, poliçe ve tahvil alıp satmak gibi normal bankacılık işlemleri yanında para basmak gibi devlet bankası görevlerini de üstlenmiştir (Yakut, 2017: 13).

Hükümetin Banka üzerindeki denetimi sadece sembolik olmuştur. Merkezi İstanbul olan Banka, Londra ve Paris’te bulunan meclisler tarafından yönetilmiştir. Bankanın çıkarları ile Osmanlı Devleti’nin çıkarları birbiriye örtüşmediği ve Osmanlı Devleti’ni sömürmek amacıyla kurulduğu için Banka II. Meşrutiyetin ardından tasfiye edilmiştir (Bayarslan, 2018: 19)

II. Meşrutiyete kadar Galata Bankerleri ve yabancı sermayedarlarca Osmanlı’yı sömürmek amacıyla birçok küçük sermayeli banka girişimleri de olmuştur. Şirket-i Umumiye-i Osmaniye Bankası(1864), Şirket-i Maliye-i Osmaniye Bankası (1866), İtibar-ı Umumî-i Osmanî Bankası (1869). Avusturya-Osmanlı Bankası (1871), Osmanlı-Türk Bankası (1871), İstanbul Bankası (1872) , Kambiyo ve Esham Bankası (1872), Rus Bankası (1871), Osmanlı Umur-ı Nafia Bankası (1871) bu bankalar arasındadır (Yakut, 2017: 13).

4.1.2. II. Meşrutiyet Sonrası Bankacılık Sisteminin Gelişim Süreci

II. Meşrutiyetten sonraki dönem Osmanlı Devleti’nin siyasi ve iktisadi hayatında önemli değişikliklerin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Avusturya’nın

Bosna-Hersek'i ilhakı, 31 Mart ayaklanması, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları dönemin iktisadi ve siyasi politikalara yön veren olaylardır. İttihat ve Terakki Cemiyetince yönetilen bu dönem kendi içinde iki gruba ayrılmıştır. İlki serbest dış ticaretin benimsendiği 1908-1912 yılları arası dönemdir; bu dönemde Türk, azınlık ve yabancı sermaye girişimiyle bankacılık faaliyetlerinde bulunulmuştur. 1912-1916 dönemi ise milli iktisat politikaları gereğince uygulanan devletçilik politikaları sonucunda sadece Türk sermayeli bankaların faaliyete geçtiği bir dönemi kapsamaktadır (Toprak, 1995)

1908-1912 arası dönemde; Rusya Osmanlı ile ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla 1908 yılında Russian Bank for Foreign Trade bankasının bir şubesini İstanbul da açmıştır. Alman Deutsche Bank 1909'da İstanbul'da bir şube açarak Osmanlı Devleti'nin borçlanmasına aracılık etmek, Bağdat Demiryolu gibi devasa büyük projeleri üstlenmek, Konya ve Adana ovalarını sulama projelerini gerçekleştirmek gibi hizmetlerde bulunarak Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuştur. İngiliz tüccarları finansal açıdan desteklemek amacıyla 1909'da çoğunluğu İngiliz sermayeli Türkiye Milli Bankası kurulmuştur. Akabinde, 1910 yılında Fransız sermayeli İtibar-i Mali Osmanlı Anonim şirketi ve yine aynı yıl Türk-yabancı sermayeli Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası faaliyete başlamıştır. 2011 yılında açılan Osmanlı Ticaret Bankasının ise tüm hisse sahipleri Ermeni vatandaşlarından oluşmuştur (Ortabağ, 2018: 91-92).

1912-1916 döneminde ise, Milli iktisat politikaları çerçevesinde İtibari Milli adında sadece Türk girişimciler tarafından milli sermayeli bankalar kurulması fikri ortaya atılmıştır. Osmanlı Bankası yerine Türk-Müslüman sermayeli devlet bankası açılması planlanmıştır. Bu amaçla Hüseyin Cavit Bey milli yerli sermayenin önemini anlatan kampanya başlatmıştır. Milli bankalar ile iktisadi bağımsızlık arasındaki bağ kurulmuştur. İtibari Milli Bankası 1917 yılında 4 milyon Osmanlı lirası sermaye ile 1917 yılında kurulmuştur ve devlet bankası olarak Osmanlı Bankasının görevlerini üstlenmiştir. Banka 1927 yılında ise Türkiye İş Bankası ile birleşmiştir (Yakut, 2017: 14-15)

1911 yılında 22.000 Osmanlı lirası sermayeli İstanbul Bankası Kemal Bey tarafından kurulmuştur. Yine aynı yıl Osmanlı Ticaret Bankası, Konya İktisadi Milli Bankası faaliyetlerine başlamıştır. 2014 yılında 100.000 Osmanlı lirası sermayeli Emlak ve İkrazat Bankası Osmanlı Anonim Şirketi Tefik Bey, Cemal Paşa, Fuat

Bey tarafından kurulmuştur. Yine aynı yıl 100.000 sermayeli Asya Bankası Anonim Şirketi Osmaniye faaliyete geçmiştir (Ortabağ, 2018: 92).

Osmanlı Devleti'nin 1838 Balta Limanı Antlaşması ile dünya kapitalist sistemine eklenmesiyle birlikte finansal sisteme olan ihtiyaç artmıştır. Bunun sonucu olarak bu yıldan itibaren 1914 yılına kadar küçük ve büyük sermayeli birçok modern banka kurma girişiminde bulunulmuştur. Bunlardan kimisi kuruluş izni alamadığı için faaliyete geçemezken, bazıları da kısa süreli olsa faaliyet göstermişlerdir.

4.2. Sanayi ve Anonim Şirketler

4.2.1. Sanayinin Gelişim Süreci

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl öncesi Klasik Döneminde sanayisi küçük ölçekli zanaatkârlara ait tesislerden oluşmuştur. Kırsal kesimde yaşayan halk ise kendi ihtiyaçlarını kendisi ürettiyordu. Tersane, baruthane ve tophane gibi devlet girişimlerinin dışındaki üretim tesisleri genel olarak küçük ölçekli işletmelerdir, fabrikalar ise imalathane çapındadır. Tarımsal ürünler direkt tüketime yönelik üretilmiştir (Memiş, 2008: 51-52)

Batı da ise sanayi devrimi sonrası sanayi gelişmiştir ve bu ülkeler Osmanlı Devleti'nden hammadde ithal etmeye ve işlenmiş ürün ihraç etmeye başlamıştır. Balta Limanı Antlaşması ve akabinde imzalanan diğer anlaşmalar sonucunda liberal politikaların benimsenmesi sonucunda Osmanlı, Batı'nın açık pazarı haline geldiği için Batı'yla iktisadi açıdan rekabet edemez duruma gelmiştir. Oysa önceleri "yelken bezi" gibi birçok ürünün üretiminde ve ticaretinde Batı ile rekabet edebilir durumdaydı (Bayarslan, 2018: 14).

XIX. Yüzyılla birlikte Halep, Trablus ve Bursa gibi şehirlerde Batı'nın yarı mamul ihtiyacını karşılayan yabancı sermayeli fabrikalar kurulmaya başlamıştır. Yerli ticaret ve sanayiye olumsuz etkileyen etmenlerin başında iç gümrük vergileri gelmiştir. Bu vergi, yabancı tüccarlardan alınmayıp sadece yerli tüccarlardan alındığı için yerli üretimin fiyatlarının %12-15 arasında artmasına neden olmuştur. Bu durum da yerli sanayinin rekabet edebilirlik gücünü olumsuz etkilemiştir (Memiş, 2008: 52-53).

XIX. yüzyıla gelindiğinde sanayinin geliştirilmesi gerektiği fark edilmiştir. Hükümet sanayiye özendirici politikalar düşünmüştür, sanayi odaları kurmuştur, girişimcilere çeşitli imtiyazlar tanımıştır, sanayi mektepleri kurmuştur, devlet eliyle

fabrikalar açmıştır. Ancak fabrikaların büyümesini sağlayacak ve Batı'nın rekabetinden koruyacak özgür gümrük politikası yürütülemediği, kapitülasyonlar devam ettiği, yerli sermaye yetersiz olduğu, faiz oranları yüksek olduğu ve ayrıca hammadde ithalatı sınırlandırılmadığı için bu alandaki bilgisizlik ve tecrübesizliğin de katkısıyla sanayi geliştirilememiştir (Bayarslan, 2018: 14).

1808'den önce kurulmuş sanayi tesisleri genelde Marmara ve Batı Anadolu'da faaliyete geçmiştir. Bu sanayi tesisleri; gıda üzerine 20 adet un değirmeni, 6 konserve, 2 makarna, 1 bira fabrikası, 1 buz fabrikasıdır. Ayrıca, 3 tuğla, 2 tütün, 3 kireç, 2 yağ, 7 kutu, 2 sabun, 11 tabakhane, 1 porselen imalathanesi, 7 marangoz doğrama, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 7 yün dokuma, 36 ham iplik dokuma, 1 ipekli dokuma, 35 matbaa, 5 madeni eşya, 8 sigara ve 1 kimyasal ürün fabrikası da dönemin sanayi tesislerindedir. Ülkenin genel profiline bakıldığında Osmanlı sanayisi yeterince gelişmemiştir. (Memiş, 2008: 53).

4.2.2. Anonim Şirketlerinin Gelişim Süreci

Anonim şirket, küçük tasarruf sahiplerinin birikimlerini büyük yatırımlara dönüştüren, şirket sahiplerine bir risk yüklemeksizin tasarruf sahiplerine kâra zarara katılma ve yatırım bölgesinde istihdam olanağı sağlayan bir şirket türüdür. Batı da XVI. yüzyılda coğrafi keşifler sonucu sömürgelerin altın, gümüş gibi değerli madenler ve hammaddeleri Avrupa'ya taşınmaları sonucu "burjuva" denilen yeni bir zengin sınıf oluşmuştur. Krallıklar bu zengin sınıfa sömürgelerde şirketler kurma ayrıcalıkları vermiş ve birlikte merkantilist politikaları sonucunda Avrupa'da anonim şirketlerin temelleri atılmıştır. Marsilya limanını geliştirmek için bu anonim şirketler aracılığı ile büyük yatırımlar yapılmıştır. Akabinde ticaretin artması ile Londra, Anveres ve Lyon gibi ticaretin geliştiği şehirlerde borsa binaları açılmıştır. Avrupa da hem merkezi krallıkların güçlenmesi hem de burjuvanın güçlenmesi siyasi ve iktisadi yapıyı kuvvetlendirerek kapitalizmin temellerinin atılmasını sağlamıştır (Hamitoğulları, 1982: 43).

Osmanlı Devleti'nde Avrupa'dan yaklaşık 3 asır sonra Tanzimat süreci ile şirketleşme faaliyetlerine başlanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde şirketleşmeyi geliştirebilmek amacıyla Fransa örnek alınarak 1850 yılında Ticaret Kanunu hazırlanmıştır. Bu ticaret yasası ile birlikte şirketlerin muhasebe kayıtlarında modernizasyona gidilmiştir. Yine ilk anayasa olan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 13.

maddesinde Osmanlı vatandaşlarının şirket kurabileceği hükmedilmiştir. Ardından 1882 yılında Anonim Şirket Nizamnamesi yayınlanmıştır. (Yılmaz, 2018: 29-30).

Tanzimat ile birlikte hukuki yapıda düzenlemeye gidilmesi, Osmanlı ekonomisinin kapitalist sisteme eklenmesiyle yeni doğan ihtiyaçlara karşı formül olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde şirketleşme alanında iki temel gelişme gerçekleşmiştir. Serbest rekabet karşısında zorlanan Osmanlı tüccar ve üreticisi şirketleşmek için örgütlenme çabalarına girişmiştir ve Anonim Şirketler kurmaya başlamışlardır (Yılmaz, 2018: 30).

Osmanlı Devleti'nde ise ilk anonim şirket taşımacılık alanında 1849 yılında "Şirketi Hayriye" adı altında kurulmuştur. Sermayesi 1500 hisse senedi tanesi 3.000 kuruştan satılacak şekilde belirlenmiştir. Lakin önde gelen devlet adamları ve Ermenilerden oluşan gayrimüslimler dışında kimse hisse alamamıştır. Şirket gerekli gemileri alabilmek amacıyla Galata Bankerlerinden ve sarraflardan borç almıştır. Mithat Paşa da bu şirkete benzer tramvay işletmeciliğine ve nehir taşımacılığına ön ayak olmuştur, lakin bu şirketlerde halktan gerekli ilgili görememiştir (Bayarslan, 2018: 16).

Abdülaziz Han, 1864 yılında kurulan "İslah-ı Sanayi Komisyonu" ile esnafı örgütleyerek şirketleştirmeyi amaçlamıştır. Yeni şirketler kurabilmek amacıyla hisse senedi çıkartıp bunu üretime aktarmak, şirketlere bedelsiz arsa temini ve vergi muafiyetleri tanımak ilgili komisyonun faaliyetleri arasında olmuştur. Komisyonun çabaları sonucunda Debbağlar Şirketi, Kumaşçılar Şirketi, Saraçlar Şirketi, Demirciler Şirketi, Dökümcüler Şirketi gibi şirketler kurulmuştur. Bu şirketler uzun vadeli olamasalar da Türkiye Cumhuriyetine geçişte temel olmuştur (Yılmaz, 2018: 30-31).

İslahat Fermanı'ndan sonra imtiyazlarla desteklenmiş yabancı sermayeli şirketler açılmaya başlamıştır. II. Meşrutiyetin ilanına kadar açılan bu şirketlerin çoğu Paris ve Londra merkezli demiryolu, sigortacılık, bankacılık, madencilik, havagazı gibi alanlarında açılmıştır. Yabancı sermayedarlarının Osmanlı'da yatırım yapmalarının iki ana nedeni vardı: Birincisi, Osmanlı'da maliyetlerin düşük olması nedeniyle az sermayenin yerli olması; ikincisi ise, parçalanmak üzere olan Osmanlı topraklarından pay alabilmektir. (Yakut, 2017: 8).

Islahat Fermanından sonra açılan yabancı sermayeli anonim şirketler ise 1856'da İngiliz sermayeli Osmanlı Bankası ve akabinde 1863 Yılında Osmanlı Bankasına Fransız ortağında katılmasıyla kurulan Bank-ı Osman-i Şahane'dir. Ayrıca, 1857'de İngiliz sermayeli Aydın-İzmir Demiryolu Şirketi, 1865 yılında Filibe Pamuk İpliği ve Dokuma Fabrikası, Ermeni sermayeli İzmir Şeker Fabrikası ve Tbuni Mobilya Fabrikası açılmıştır (Yılmaz, 2018: 35-38).

Jön Türkler II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte özellikle Cavit Beyin liberal politikaları sonucunda öne sürdüğü teşebbüs-i şahsi düşünceleri doğrultusunda şirketleşmeye gidilmesi gerektiği konusunda kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Müslüman-Türk kesimi ticaret yapmaya özendirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesi milli sermaye birikimi artarak ticaretle uğraşan Müslüman-Türk sayısı artmıştır. Devlet hazinesine gelir sağlama politikası olan "mali devlet" anlayışının yerini iktisadi yapıyı güçlendirmek olan "iktisadi devlet" görüşü almıştır (Toprak, 1982: 2).

Milli iktisat savunucuları milli bir banka ve bu bankanın çevresinde milli şirketler kurmayı amaçlamışlardır. Anadolu tüccarını ticaret hayatına eklemeyi ve örgütlemeyi hedeflemişlerdir. Bu amaçla Anadolu Milli Mahsulat Şirketi, Milli Kantariye Şirketi ve Ekmekçiler Şirketi kurulmuştur (Tunaya, 2007: 98).

Osmanlı İmparatorluğu 1850 yıllarına kadar dünya pazarı için gıda ve hammadde üretimi konusunda uzmanlaşmaya başlamıştır. Ancak 1854'te Kırım Savaşının finansmanı için alınan ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermayenin ülkeye girişi dolaysız yatırımlarla devam etmiştir. Batı'nın sermaye ihracı, ülkelerinde yatırıma dönüştürülemeyen fonlarına daha yüksek kar marjı arayışından kaynaklanmıştır. Ancak Tanzimat Dönemi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki bu süreçte doğrudan yatırımlar, sanayi gibi üretimi artırıp katma değer yaratacak alanlardan ziyade liman, demiryolu gibi altyapı tesislerine yönelmiştir. Bu nedenle Batı'nın yaptığı sermaye ihracının katkısı, üretimi artırmaktan ziyade ticareti kolaylaştırma yönünde olmuştur (Memiş, 2008: 65-66).

4.3. Ulaşım

İpek ve Baharat Yolunun Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının üzerinden geçmesi, üç eski kıta üzerinde bulunması ve Akdeniz ticaret yollarını ihtiva etmesi Osmanlıya yüzyıllar boyunca transit taşımacılıkta önemli bir avantaj sağlamıştır. Ancak Coğrafi Keşifler sonunda bu ticaret yolları değerini kaybetmiştir. Buharlı

makinelerin icat edilmesi sonucu gerçekleşen sanayi devrimi sonucunda Batı'da demiryolu, karayolu taşımacılığının önemi artmıştır ve yelkenli gemilerin yerini buharlı gemiler almıştır. Osmanlı'da ise demiryolu ve gemi acenteciliğinin gelişimi sonraki iki başlıkta anlatıldığı gibidir (Memiş, 2008: 42-43).

4.3.1. Demiryolları

Osmanlı Devleti sermaye birikimi olmadığı için 1856 Islahat Fermanında Avrupalı sermayedarlara demiryolu yatırımları için imtiyazlar vermiştir. Yatırımların cazibesini artırabilmek amacıyla demiryolu hattı çevresindeki 10 kilometrelik alandaki yer altı ve yerüstü kaynaklar da firmaların kullanımına sunulmuştur. Ayrıca kilometre garantisi verilerek olası firma zararları da önceden taahhüt altına alınmıştır. Akabinde Batılı devletler, yabancı işçileriyle birlikte Osmanlı topraklarında demiryolu inşaatı ve işletmeciliğine başlamışlardır (Eraslan, 2010: 187).

Yabancı sermaye yatırımlarının 2/3'lik kısmı demiryolu şirketlerine yapılmıştır. 1860'dan itibaren şehir içi ulaşımı karşılayan tramvay hizmetleri İstanbul, İzmir, Konya, Selanik, Beyrut, Bağdat ve Şam'da faaliyete başlamıştır. Demiryolu yatırımları, Avrupalılara karlı yatırım fırsatı sunmanın yanında, Osmanlı zirai, sanayi üretiminin ve hammaddesinin dış pazara açılmasını, ayrıca Avrupa mallarının da Osmanlı pazarına girmesini sağlamıştır (Memiş, 2008: 44).

1857 yılında ilk demiryolu hattı Aydın-İzmir İngiliz sermayeli olarak faaliyete başlamıştır. İzmir o dönemde imparatorlukta kapitalizme en yoğun şekilde entegre olmuş bölgelerden birisidir ve demiryolu hattı sayesinde iç bölgelerle ilişkilerin artarak ticari karın artacağı beklentisi bu bölgede kurulmasını sağlamıştır. Demiryolu hattının çevresindeki 45 kilometre alandaki maden kaynaklarının işletilmeciliğini de bu şirkete bırakılmıştır. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'nin şirket yönetimine karışmayacağı taahhüdünde bulunmuştur. Aydın-İzmir demiryolu şirketiyle rekabet edebilecek şirketlerin kurulması da önlenmiştir. Bu ayrıcalıklar neticesinde bölgede faaliyet gösteren geleneksel nakliye ve ulaşım sistemi zarara uğramıştır (Yılmaz, 2018: 36-37).

4.3.2. Gemi Acenteleri ve Limanlar

Osmanlı'da buharlı gemi ilk olarak 1827 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Buğu Gemisi olarak adlandırılan "Swift" adlı bu gemi II. Mahmut Han'a hediye edilmiştir. 1840'dan itibaren de gemi ticaret filosu kurulmaya başlanmıştır. "Eseri Cedit" Zırhlı Buharlı Gemi ise 1848 yılında Osmanlı Müslim ve

Gayrimüslim tebaa tarafından ilk inşa edilen zırhlı buhar gemi olarak tarihe geçmiştir. Zamanla yelkenli gemiler yerini yük taşıma kapasitesi daha yüksek olan buharlı gemilere bırakmıştır (Kırlı, 2019: 232-236).

İstanbul, Şam, Beyrut, Selanik gibi şehirlerde toplu taşıma anonim şirketleri faaliyete geçmiştir. 1843 yılında “Fevaid-i Osmaniye Vapur Kumpanyası” kurulmuştur. 1851 yılında da Cevdet, Ali ve Fuad Paşa önderliğinde 1945 yılına kadar faaliyette bulunan “Şirket-i Hayriye Anonim Şirketi”ni kurulmuştur (Memiş, 2008: 44).

Gemi acenteliğindeki gelişme yabancıların Osmanlı ekonomisiyle olan bağlarını kuvvetlendirmiştir. Demiryolu bağlantısı olan limanlar sayesinde bu bölgelerde yeni pazarlar açılmıştır. Taşımacılık maliyetlerinin düşmesi sonucunda bu bölgelerde Avrupa mamullerinin fiyatları düşmüştür. Osmanlı ekonomisinin kapitalist sistemin rekabetine dâhil olması sonucunda yerli imalatçılar iç pazarı teker teker kaybetmeye başlamıştır. Modern nakliyat şirketleri yüzyıl boyunca Osmanlı yerli sanayisinin aleyhine gelişmiştir (Ekinci, 2006: 68-69).

Limanların geliştirilmediği, yelkenli gemilerin var olduğu zamanlarda binlerce kayıkçı, hamallar buradan geçimini sağlamaktaydı. Buharlı gemi sayısının ve ticaretin artması limanlarda yerli halk yerine yabancı işçi istihdamı artmıştır. Ayrıca yabancı sermayeli şirketlere tanınan ayrıcalıklar onları limanlarda tekel konumuna getirmiştir. Tekel konumuna gelen deniz yolu işletmeleri genellikle yabancı işçileri ve loncaya mensup olmayan gayrimüslim Osmanlı tebaasını istihdam edince Müslüman-Türk liman işçileri işlerini kaybetmiştir (Memiş, 2008: 43).

Buharlı gemilerin gelişiminin diğer bir etkisi kömür madenleri üzerine olmuştur. Osmanlı donanması kömür ile çalışan buharlı gemilere çevrilince kömür ihtiyacı artmıştır ve kaliteli kömür yatakları bulunması için çalışmalara başlanmıştır. Zonguldak-Ereğli zengin kömür yatakları bu çalışmalar sonucu bulunmuştur.. Daha önceden kömür ithalatçısı olan Osmanlı böylelikle kömür ihracatçısı konumuna gelmiştir (Ekinci, 2006: 70-71).

Kapitalist devletlerin başarısını pekiştiren araçlardan en önemlisi demiryolu ve deniz taşımacılığıdır. Bu iki taşımacılık sistemi sayesinde uzaklık anlamını yitirmiştir ve maliyetlerin düşmesi sağlanmıştır. Osmanlı’da ulaşım alanında gelişmeler Batı’ya nazaran daha geç başlamış olsa da, bu alanda önemli adımlar atılmıştır. Böylelikle sanayi, ticaret, ziraat ve hizmet alanlarında yeni fırsatlar doğmuştur. Bundan dolayı

gemi acenteciliğinin gelişimi Osmanlı ekonomisine eksileriyle birlikte çeşitli kazançlar da sağlamıştır.

Kooperatifçilik

Osmanlı'da kooperatifçiliğin temeli XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklu Devletinde uygulanan Ahi Evran'ın kurmuş olduğu "Ahi Birlikleri"ne dayanmaktadır. Ahi teşkilatının temelini yardım ve dayanışma, fedakârlık, kardeşlik, eşit kazanç, adil fiyat, hilesiz mal üretimi ve eğitim gibi konular oluşturmaktadır. XVIII. yüzyıla kadar "Ahilik" olarak adlandırılan esnaf teşkilatı, bu yüzyıldan sonra "gedik ve lonca" adıyla faaliyetini sürdürmüştür. Anadolu'nun bütün yerleşim birimlerinde Ahi Birliği kurulmuştur ve bu birlik "orta sandığı" denilen bir esnaf sandığı oluşturmuştur. Sandık aracılığıyla üyelere sosyal güvenlik, kredi, hammadde bulma kimi konularda yardımcı olmuştur. Bu bağlamda kooperatif ve ahilik birbirine benzeyen fonksiyonları yerine getirmiştir (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008: 137-138).

Dünyada da ilk kooperatifçilik sanayi devriminin de etkisiyle XIX. yüzyılda İngiltere'de tüketim kooperatifçiliği şeklinde başlamıştır. Ardından Almanya ve Fransa'da üretim ve kredi kooperatifçiliği uygulamaları görülmeye başlamıştır. Osmanlı da Avrupa'ya paralel olarak 1863 yılında Mithat Paşa önderliğinde "Memleket Sandıkları" denilen kredi kooperatiflerini açılmıştır. Paşa, köylerde uygulanan imece usulünden yararlanılarak devletin boş arazilerinin ekilmesini ve buradan elde edilen gelir ile "sandık" kurulabileceğini ve bu köylüye düşük faizle kredi olarak verilerek köylünün tefecilerin elinden kurtulabileceğini savunmuştur. Ardından kredi kooperatifleri ile üretim kooperatiflerini birleştirerek Avrupa'daki uygulamalara hiç benzemeyen yeni bir uygulamaya geçmiştir. Memleket Sandıklarını 1888 yılında "Ziraat Bankası"na çevirmiştir (Kocabaş, 2002: 16-17).

İzmir'de Vali Kamil Paşa, tüketim kooperatifçiliğine benzer biçimde 1900 yılında "köy bakkalları" kurulmuştur. Vali, köy bakkalları aracılığı ile köylünün düştüğü kötü durumu anlatmayı, kooperatifleşmeye önerilerinde bulunmayı ve köylüğü tüccarların elinden kurtarmayı amaçlamıştır. Liberal politikaların öncülerinden Ahmet Cevdet Paşa 1912 yılında Osmanlı'nın ilk modern kooperatifçilik çalışmalarına başlamıştır. 11 tane tüketim kooperatifini İstanbul'da kurmuştur. Kooperatifler, savaş karaborsasının olduğu dönemde üyelerine kolay ve ucuza gıda maddelerini bulmayı amaçlamıştır. Ayrıca Beslenme Bakanlığının halka

dağıttığı gazyağı, şeker gibi ürünlerin halka ulaştırılmasında aracılık etmişlerdir (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008: 140-141).

Osmanlı'da en bilinçli kooperatifçilik hareketine incir ve üzüm ihracatında önemli bir yere sahip olan Ege Bölgesi'nde rastlanmıştır. İncir fiyatlarının düşmesi üzerine 45 incir ihracatçısı 1911 yılında bir araya gelerek "Fin Parekers" adında bir incir tröstü kurmuşlardır. 1913 yılında da Nazım Topçuoğlu ve Kazım Nuri önderliğinde Türkiye'nin ilk tarım satış kooperatifi olan "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri"ni kurmuşlardır. 1994 yılında İttihat ve Terakki'nin desteğiyle "Çırçır İstihlak Kooperatifi" ve Kara Kemal Bey'in öncülüğünde "Unkapanı ve Perşembe Tüketim Kooperatifleri" kurulmuştur (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008: 141).

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde kurulan tüketim ve kredi kooperatifleri çiftçiyi yabancı tüccarlara karşı korumak, sermaye birikimini sağlamak ve milli burjuva yaratmak amacıyla kurulmuşlardır. Ayrıca memurlara konut sağlamak, savaşta karaborsa sonucu oluşan enflasyon nedeniyle mal kıtlığını giderebilmek ve incir üretimini korumak gibi çeşitli amaçlar için de kurulmuşlardır (Bayarslan, 2018: 39).

Kapitülasyonların ve ticaret antlaşmalarının varlığından dolayı yerli üreticiler sorun yaşamaya başladığından yerli üreticiye destek olmak ve milli ekonomi yaratmak için kooperatifçilik uygulamasına başlanılmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda kooperatifçilik halktan ziyade sadece devlet adamlarının öncülüğünde uygulanmış ve halkın katılımı sınırlı olmuştur. Vakıf kültürünün varlığı nedeniyle lonca sisteminin terk edilmesini geciktirmiştir. Uzun süren savaşların hem maliyeyi olumsuz etkilemesi, hem de savaşlar sonunda yapılan anlaşmalar nedeniyle çeşitli ülkelere ekonomik ayrıcalıklar verilmesi sanayi devrimini gerçekleştirilememesine neden olmuş ve kooperatifçilik gelişmemiştir (Ültanır, 2019: 62-63).

5. BATI'DA LIBERAL EKONOMİK DÜŞÜNCE VE UYGULAMALARIN GELİŞİMİ İLE OSMANLI'DA LIBERAL EKONOMİK DÜŞÜNCE VE UYGULAMALARIN GELİŞİMİ

Liberalizm, serbestlik, özgürlük, hürriyet manasına gelen “libre” kelimesinden türetilmiştir. Siyasi içerik olarak ilk kez 1812 yılında İspanya’da “düzene karşı” manasında kullanılmaya başlanmıştır. Ardından da tüm Avrupa’nın siyasi ve ekonomik terminolojisinde kendisine yer edinmiştir (Karadeniz, 2021: 78)

Liberalizm, kamu otoritesinin siyasi, ekonomik ve sosyal hayata müdahale etmemesi gerektiğini, bu unsurlara kendi istekleri doğrultusunda yön verme girişimlerinden kaçınılması gerektiğini savunan özgürlük yanlısı bir görüştür. Liberalizm ekonomik liberalizm ve siyasi liberalizm olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. John Locke’nin önderliğini yaptığı siyasal liberalizm demokrasi anlamına gelirken, Adam Smith’in ve David Hume önderliğindeki ekonomik liberalizm piyasa ekonomisi anlamına gelmektedir. Devletin ekonomiye müdahalesini minimum tutmasını, arz talep mekanizması sonucu oluşacak fiyat mekanizması geçerli olarak özel sektörün önündeki engellerin kaldırılmasını ifade etmektedir. Başka bir deyişle “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesini savunan serbest ticaret öğretisine ekonomik liberalizm denilmektedir (Demir ve Acar, 2002:266)

Liberal ekonomik düzen sınırlı devlet, özel mülkiyet, rekabet, serbest girişim, fiyat mekanizması, temel ekonomik haklar ve özgürlükler üzerine inşa edilmiştir (Yıldırım ve Bıçakçı,2019:214). Bu bölümde liberalizmin unsurları, gelişimi, çeşitleri ve Batı’da liberal düşünce ve uygulamaların gelişimi ile Osmanlı’da liberal düşünce uygulamaların gelişimi açıklanacaktır.

5.1. Batı’da Liberal Düşüncenin Unsurları

5.1.1. Bireycilik

Bireyselcilik, bireyin haklarını toplumsal hak ve özgürlüklerden üstün tutan görüşleri ifade etmek için kullanılan kavramdır. Orta çağ kilisesinin toplumcu eğilimini savunan skolâstik düşünceye tepki olarak doğan bireyselcilik, geleneksel değer ve yargılara meydan okuyan bir ideoloji olarak ortaya çıkıp gelişmiştir. Kant “kendi yasasını kendin yap”, Locke ise “her türlü otoriteden kurtul” şeklinde formüle

ettiği bireyselciliği, bireyin kendi hayatını sadece kendisinin kurması gerektiğini şeklinde tanımlamıştır (Karadeniz, 2021: 78).

Liberalizmin ontolojik ilkesi yani liberalizmin temel referans noktası bireyselciliktir. Liberalizmin doğuşu, bireyin toplumun öznesi olarak ele alındığı dönemde gerçekleşmiştir. Rönesans ile birlikte kapitalist üretim biçimlerin ortaya çıkmasının sonucunda Hobbes ve Locke tarafından bireyin toplumun öznesi olarak ele alınması ile birey tarih sahnesine çıkmıştır (Pekel, 1994: 72).

Bütün siyasal, ekonomik, sosyal davranışlar bireyler tarafından gerçekleşmektedir ve tüm sosyal eylemlerin özelliğini birey belirlemektedir. Bu nedenle bireyi öğrenmeden toplumsal eylemler öğrenilemez. Liberal düşünce savunucuları “kamu yararı”, “ortak çıkar” gibi topluma atfedilen amaçları reddetmiştir. Bireyi toplumun yararı için kullanmak bireyi araç olarak kabul etmek demektir, oysa asıl olanın bireyin çıkarları olduğunu ve bireyin araç değil amaç olduğunu ifade etmişlerdir. Liberallere göre insan kendi çıkarı peşinde giderken toplumsal çıkar lehine de hareket etmiş olur. Şöyle ki serbest rekabet içindeki şirketler maksimum kar elde etme peşindedir. Bunu elde etmek içinde daha kaliteli ürünü daha ucuza topluma sunmaya çabalarlar ve ancak bu şekilde rekabet ortamı içinde ayakta kalabilirler. Rekabet sayesinde de teknolojik ilerleme hızlanır ve tüketicilerin yani toplumun yararına bir sonuç meydana gelmiş olur (Gürdal, 2020: 56).

Bireyselcilik, salt ekonomi anlamında irdelediğimizde “Laissez Faire” ile özdeşleşmektedir. Bu görüş iktisadi denetim ve düzenlemelerin tümüne karşı çıkmaktadır. Özel mülkiyet ve iktisadi özgürlüğe büyük önem verir. Liberal düşünürler bireyin yeteneklerini rekabet içinde geliştirebilmeleri için bu iki kuruma ihtiyaç olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre bireycilik özel mülkiyet, iktisadi özgürlük ve rekabet sistemidir (Çetin, 1996: 71-72).

Özetle bireyselcilik, ekonomik hedefler doğrultusunda kendi yararına hareket edebilen bir “Homo Economicus”, doğruyu ayırt edebilen bir “Rasyonel İnsan”, sosyal, siyasal, ekonomik eylemleri kendi çıkarları için kullanabilecek “faydacı bir insan”dır. (Çetin, 1996: 71).

5.1.2. Özgürlük ve Temel Siyasi Haklar

Liberalizmin olmazsa olmaz değerlerinden birisi özgürlüktür. Liberaller insanların istediğini düşünebilme, istediği dini yaşayabilme haklarına sahip olarak iktisadi, siyasi ve sosyal alanlarda özgür olmaları gerektiğini savunmuşlardır. Devlet bireyin özgürlüklerini korumalıdır ve birey devlet için değil, devlet birey için var olmalıdır (Ercoşkun, 2019: 109).

Hoşgörü, özel hayat gibi değerleri de içinde barındırarak kamu hâkimiyeti ve anayasalcılığında temel yapıtaşlarından birini oluşturmaktadır. Liberalizmin savunduğu özgürlük anlayışı negatif özgürlüktür. Negatif özgürlük, dış baskı ve zorlamalara maruz kalmadan bireyin dilediği gibi davranabilmesi demektir. Liberalizmi savunanlara göre bireyin özgürlüklerine karşı en büyük tehdit devlettir. Ne devlet ne de kiliseler, insanların sivil haklarına ve mallarına tecavüz etme hakkına sahip değildir (Çetin, 2001: 223-224).

“Güç yozlaştırır, mutlak güç mutlaka yozlaştırır” fikrinden yola çıkan liberalizm savunucuları devlete fazla yetki verilmemesi gerektiği düşüncesindedirler. Devletin sadece güvenlik ve hukuk gibi asli fonksiyonlarını yerine getirmesi gerektiğini, onun dışındaki hususlara müdahale etmemesi gerektiğini ifade ederek devletin “yasa yapan bir robot” konumunda olması gerektiğini savunmuşlardır. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nin sahibi ve ABD eski başbakanı Thomas Jefferson “en iyi devlet, en az yönetilen devlettir” diyerek bireysel özgürlüklerin savunuculuğunu yapmıştır (Gürdal, 2020: 61).

5.1.3. Sınırlı Devlet

Adam Smith'in öncülüğünü yaptığı Klasik iktisatçılar sınırlı devlet fikrini benimsemişlerdir. Smith'e göre devlet düşük vergi alarak sadece barışı sağlamalı, hukuki düzenlemeler ile hukukun üstünlüğünü ve adaleti sağlamalıdır ancak devlet piyasaya müdahale edici değil sadece destek verici faaliyetlerde bulunarak iktisadi faaliyetleri piyasa ekonomisine bırakmalıdır (Karadeniz, 2021: 80).

Liberaller, devletin minimum müdahaleler ile ekonomik özgürlüklere fırsat vermesi gerektiğini savunmuşlardır. Ekonomik özgürlük terimini, girişimcilerin işlerini dilediği gibi düzenlemesi, tüketicilerin ise istediği yerden dilediğini alması, ekonomik faaliyetlerin sınırlamaksızın herkese açık olması, çalışma ve iş hayatına

sınırlama getirilmemesi ve ücretlerin belirlenmesinin serbest olmasını ifade etmek için kullanmışlardır (Çetin, 1996: 76-77).

5.1.4. Özel Mülkiyet ve Piyasa Ekonomisi

Liberalizmin kurucusu Adam Smith serbest ticaret olarak adlandırılan piyasa ekonomisini savunmuştur. Devletin “Laissez Faire” yani bırakınız yapsınlar felsefesi etrafında görünmez bir el gibi davranması gerektiğini, piyasada tam rekabet şartlarında fiyat mekanizmasının geçerli olması gerektiğini savunmuştur. Smith’e göre serbest ticaret ile mal ve hizmet arzı, ürün çeşidi ve kalitesi artırır, rekabet nedeniyle fiyatları azaltır ve teknolojik ilerlemeyle ihracatı artırır. Ayrıca Smith, uzmanlaşma ve iş bölümüne önem vererek ülkeler “mutlak üstünlük teorisi” ne göre hareket ederse ulusların birbirine zararı olmadan zenginleşebileceğini ifade etmiştir (Karadeniz, 2021: 81).

Piyasa ekonomisi, üretim araçlarının özel mülkiyet altında olduğu ve iş bölümü ve uzmanlaşmaya dayalı bir sistemdir. Özel mülkiyet olmadan piyasa ekonomisinden söz edilemez. Locke mülkiyet hakkının, siyasal haklar hatta yaşama hakkı kadar önemli olduğunu belirtmiştir. Ona göre insanların mülkiyet hakkı olmaz ise insanlar kendi kararları hakkında tasarrufta bulunma hakkına da sahip olamazlar ve mülkiyet hakkı olmadan ekonomik olsun siyasi olsun diğer hiçbir haklarını kullanamazlar (Gürdal, 2020: 59).

5.2. Batı’da Liberal Düşüncenin Gelişim Süreci

Liberalizm kelimesi siyasal, ekonomik ve sosyal bir doktrin olarak XIX. yüzyıl başlarında İspanya’da ortaya çıkmıştır. İspanyol Meclisinde düzene karşı, barış bozucu anlamına gelen “vosotros liberales” kelimesi kullanılmıştır.. Günlük dilde “özgürlük” manasında kullandığımız liberal kelimesinin siyasal kimliğe bürünmesi 1879 yılında İngiltere’de Liberal Parti’nin kurulmasıyla olmuştur (Pekel, 1994: 78-79).

Liberalizmin doğuşu Antik Yunan’a kadar dayanmaktadır ve Aristo’nun Politika eseri buna örnek olarak gösterilmektedir. Ortaçağ’da ise kilise ve feodal düzene karşı bir hareket olarak karşımıza çıkmıştır. 1215 tarihli İngiltere’de yayınlanan “Magna Carta” siyasal liberalizmin ortaya çıkışını sağlayan ilk anayasal belge olarak kabul edilmiştir. Endülüs İslami düşünürü İbni Haldun’da Mukaddime adlı eserinde Aristo’nun görüşlerini Avrupa’ya yayarak liberal düşünceye katkı

vermiştir. Ortaçağ sonu itibariyle merkantilist politikalarla feodal düzene karşı birey ve özgürlük kavramları ön plana çıkararak yeni bir toplumsal sınıf ortaya çıkmıştır. Aydınlanma Çağı itibariyle de merkantilist düşünceye karşı iktisadi liberalizm bir doktrin olarak var olmaya başlamıştır ve XVIII. yüzyılın sonlarında liberalizm altın çağını yaşamıştır. John Locke siyasi liberalizmin öncüsü, Adam Smith ise ekonomik liberalizmin öncüsü olarak kabul edilmiştir (Ercoşkun, 2019: 107).

Liberalizm, Ortaçağın dünya görüşünü yıkmaya çalışan Reform ve Rönesans hareketleri, 1688 İngiliz Devrimi, 1776 Amerikan Devrimi ve İnsan hakları Bildirgesi, 1789 Fransız Devrimi ve İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi ve sanayi devrimi sonucunda yeni bir dünya görüşü olarak ortaya çıkmıştır (Çetin, 2002: 95).

XV. yüzyılda Batı Avrupa’da Coğrafi Keşifler, bilimsel ve teknik buluşlar sonucunda yeni bir ekonomik düzene geçilmeye başlamıştır. Merkantilist politikalar sonucunda oluşmaya başlayan kapitalist uygulamalarla ticaret ve kent yaşamının artmasıyla kilisenin ve feodal beylerin etkin olduğu feodal düzen ile skolâstik anlayış yıkılmaya başlamıştır. Merkezi otoritenin güçlü ulusal devletlerin ortaya çıkardığı ve ticarete paranın kullanımının yaygınlaştığı bu yeni düzenle birlikte zanaatçılar uzmanlaşarak imalathanelere dönüşmüştür. İşbölümü sonucunda da “ücretli işçi” sınıfı oluşmuştur. Köylüler de yeni gelişen bu sınıfta yer almak amacıyla köyden kente göç etmeye başlamıştır. Özel mülkiyete dayalı yeni düzen ile birlikte “burjuva” denilen yeni bir toplumsal sınıf oluşmuştur. Bu yeni sınıf güçlendikçe siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan toplumu etkileyen aristokrat sınıf içinde yer almıştır. Rönesans ve Reform Hareketleri bu sınıfın bilimsel ve kültürel alandaki faaliyetleri sonucu başlamıştır. Anayasalcılık, toplum sözleşmesi, doğal haklar, doğal hukuk gibi liberal kavramlar Reform hareketleri sonucunda toplumsal mücadelenin bir parçası haline gelmiştir. Reform ve Rönesans Hareketleri sonucunda insan ve dünya yeniden tanımlanarak özgürleşme süreci başlamıştır. Liberalizmin temeli de bu hareketlerin mücadeleleri sonucunda atılmıştır. Kant, Smith, Locke, Hume gibi liberal düşünürler bu özgürlük ortamından yararlanarak doktrinlerini ortaya koymuşlardır. (Hamitoğulları, 1982)

Bu dönemin en önemli kazanımı hukuk alanında gerçekleşmiştir ve Batı Avrupa ülkelerinde Roma Hukuku kabul edilmiştir. Roma hukuku dünya ticareti üzerine kurulmuş bir imparatorluğun ürünü olduğu için bu hukukun sonucu olarak ortaya çıkan özel mülkiyet anlayışı feodal hukuk sistemine göre çağın

gerekliliklerine ve güçlü yönetim anlayışına daha iyi yanıt vermiştir. Roma Hukuku çerçevesinde belirlenen merkantilist politikalar çerçevesinde hem kralın hazinesi zenginleşmiştir hem de üretim ve birikim artarak burjuva sınıfı gelişmiştir. Burjuva sınıfının feodal düzenin katı dinsel uygulamalarına karşı verdiği mücadeleler esnasında da liberalizm doğmuştur (Pekel, 1994: 84-85).

Rönesans'ın yeni "insan" kavrayışı, liberalizmde "birey" anlayışının temelini teşkil etmiştir. "İnsanın kendi eylemleriyle kendini gerçekleştirebileceğini" ifade eden bireysel özgürlükler üzerinde duran bu yeni insan dinsel temalar yerine dünyevi bir kavrayışa dayandırılmıştır. Hümanizmin etkisiyle de "akıl dışı" engeller kaldırılmış yerini "akla uygun" rasyonel bir düzen kurulmuştur. İnsan aklının sürekli ileriye doğru geliştiği ifade edilerek tek yol göstericinin insan aklı olduğunu savunulmuştur. Liberalizmin temelinde yer alan "birey ve akılcılık" anlayışı, Rönesans döneminin "insan ve akılcılık" anlayışının özelliklerini yansıtmıştır. Liberalizmin ve Fransız Devriminin kardeşlik, eşitlik, özgürlük gibi sloganları Rönesans'ın insan ve akıl kavramının sonuçları olmuştur (Çetin, 2002: 86-87).

Liberalizmin temelleri Ortaçağın bitimi reform ve Rönesans Hareketleri ile atılmış olsa da, bu görüş Aydınlanma Çağında doktrin haline gelmiştir. İngiltere'den J. Locke, Fransa'dan Montesquieu, Voltaire, İskoçya'dan D. Hume, A. Smith, Almanya'dan Kant Aydınlanma döneminin önemli bilim adamları arasında yer almıştır (Çetin, 1996: 40).

Liberalizmin devrimci nitelik kazandığı birey anlayışı XVII. yüzyıldan itibaren İngiltere'de görülmüştür. 1688 Devrimi ile siyasal yapı biçim değiştirerek "anayasal monarşi" şeklini almıştır. Toplumsal ve ekonomik gelişmenin daha fazla olgunlaştığı İngiltere'de kendine özgü bireyci gelenekler sayesinde gerek liberalizm gerekse kapitalizm daha etkin gelişmiştir (Pekel, 1994: 86).

Sanayi Devrimi 1750-1850 yılları arasında İngiltere'de ortaya çıkmış liberalizmin yerleşmesini sağlayarak toplumda yapısal bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Ticaretin gelişmesi sonucu sermaye birikiminin artması, teknik icatların artması ve üretimde makinelerin kullanılması sonucu sanayi devrimi gerçekleşmiştir. Sanayi devrimi ile birlikte insan doğaya egemen olmuştur ve burjuvayı iktidara getirerek, ekonomik liberalizmin sloganı olan "bırakınız yapınlar" anlamına gelen "laissez faire"nin yerleşmesini sağlamıştır. Amerikan Devrimi ve

İnsan hakları Bildirgesi, Fransız Devrimi ve İnsan ve Yurttaşlık Hakları Bildirgesi de eşitlik, rasyonel birey, özgürlük konularını vurgulayarak liberalizmin düşünsel düzeyden uygulamaya geçişini sağlamıştır (Çetin, 1996: 29-32).

5.3. Batı'da Gelişen Liberal Akımlar

5.3.1. Siyasal Liberalizm

Siyasal liberalizm, Ortaçağ feodal düzeninin çözülmeye başlayıp yerine ulus devlerin kurulmaya başlamasıyla doğmuştur. Bu anlayış çerçevesinde, kiliselerin yerini merkezi otoritesi güçlü devletler almıştır, tanrının yerini akıl almıştır, papanın yerini rasyonel insan almıştır, feodal ilişkilerin yerini Roma hukuku gibi evrensel, bireye ve özel mülkiyete önem veren hukuk kuralları almaya başlamıştır. XVIII. yüzyılda gerçekleşen Amerikan ve Fransız Devrimleri sonucunda yayınlanan İnsan Hakları Bildirgeleri sonucunda liberalizm tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Aydınlanma çağında gerçekleşen bu devrimler sonucunda da liberalizm siyasal bir doktrin olarak ortaya çıkmıştır (Çetin, 2002: 89).

Amerika 1492 yılında Kristof Kolomb tarafından keşfedildikten sonra Avrupa'daki devletlerin odak noktası haline gelmiştir. Kıtada İngilizler yerleşim yerleri kurmaya başlamışlardır. İngiliz kolonileri 1619 yılında da ilk yasama meclisini kurmuştur. Aynı yıllarda kıtaya hacılar topluluğu olarak adlandırılan Katolik 200 İngiliz Püriteni yerleşmiştir. Püriteniler eşitlik ve çoğunluk esasına dayalı bir yerleşim yeri kurarak Tanrı önünde eşitliği savunan Püriteni Devrimini gerçekleştirmişlerdir. Protestanlık inancının gereği olan görev dağılımında eşitliğin ve insan özgürlüğünün kısıtlanmaması gerektiği düşüncesini kıtaya yaymışlardır. Özgürlüklerin doğuştan geldiğini ve bunların kısıtlanamayacağını savunan bu göçmenler çiftçiydi ve Amerikan Devrimine tarım toplumu önder olmuştur. 1775 yılından itibaren Amerika'nın 13 kolonisi bağımsızlık savaşını İngiltere'ye karşı başlatmıştır. Savaş 1787 yılında Amerika Birleşik Devleti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir. Savaş İngiltere'nin Yedi Yıl savaşında harcadığı paraları tekrar elde edip eski gücüne kavuşmak için Amerika kolonilerine ağır vergi yüklemesi sonucunda başlamıştır. Savaş devam ederken 4 Temmuz 1776 tarihinde de Virginia İnsan Hakları Bildirgesi olarak da adlandırılan Amerika Bağımsız Bildirgesi ilan edilmiştir. Bildirge siyasal liberalizmin ilk belgesi olarak tarihe geçmiştir. Bireysel ve siyasal özgürlükleri temel alan bu bildirge liberalizmin tüm kurumlarını kapsayarak halen Amerika anayasasının temelini teşkil etmektedir. Bu bildirge

Avrupa’da da halkın eşitlik ve özgürlük taleplerini artırarak Fransa Devrimini tetiklemiştir (Çetin, 1996: 32-34).

Amerika Bağımsızlık Bildirgesinin liberalizme katkı sağladığı bazı maddelerini şu şekilde sıralayabiliriz: Kişiler doğuştan özgür, eşit ve bağımsızdır ve devredilemez haklara sahiptir. Hükümet halkın vekilidir ve seçimler aracılığı ile halkı temsil eder ve tüm güç halkta toplanmıştır. Güçler ayrılığı ilkesi geçerlidir ve yasama, yürütme, yargı yetkileri birbirinden ayrı ve bağımsız olarak kullanılmaktadır. Herkesin oy hakkı vardır ve bu hak sınırlandırılmaz. Herkesin mülkiyet hakkı vardır. Basın özgürlüğü hiçbir şekilde sınırlandırılmaz. Din ve vicdan hürriyeti vardır ve herkes dinini vicdanına göre yerine getirir. Bildirge sayesinde kolonilerle İngiltere hükümeti arasında bağ kopmuştur ve koloniler bağımsız devlet olarak tanınmıştır. Bu da bağımsızlık savaşının hız kazanmasına neden olmuştur ve Amerika Birleşik Devletleri 1787 yılında bağımsız bir devlet olarak dünya sisteminde yerini almıştır (Güneri, 2020: 46).

Amerikan Devriminin tetikleme sonucunda 1789 yılında Fransa Devrimi gerçekleşmiştir. Devrim öncesinde Avrupa’da burjuva, ruhban ve soylulara karşı halkı da yanlarına alarak iktidarı ele geçirmeye başlamıştır. (Güneri, 2020: 39).

26 Ağustos 1789 yılında İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi kabul edilmiştir. Bildirge ile feodal düzenin sosyal ve hukuki ayrıcalıkları ortadan kalkarak tüm insanları birbiriyle eşit kabul eden yeni bir düzen oluşmaya başlamıştır. Bildirge keyfi tutuklamaları yasaklayarak, düşünce ve vicdan özgürlüğü getirerek, vergide adalet ve eşitlik ilkesiyle eski düzene son vermiştir ve çağdaş hukuk kurallarını liberalizmle örtüştürmüştür. Devlet halkın özgürlüklerini ve haklarını korumak için vardır, egemenlik ulusundur, kuvvetler ayrılığı maddeleri ile de siyasi düzenin şekillenmesini sağlamıştır. Bildirgenin başta insan hakları olmak üzere maddeleri evrensel nitelik taşımaktadır ve bu maddeler liberal düşünörlere yol haritası olmuştur (Çetin, 2002: 92-99).

5.3.2. İktisadi Liberalizm

Klasik liberalizm olarak da adlandırılan İktisadi liberalizm, üretim araçlarının özel mülkiyette olduğu serbest piyasa ekonomisinin geçerli olduğu ekonomik sisteme verilen isimdir. İktisadi liberaller, ekonomide devlet korumacılığına ve müdahalesine karşı çıkararak, serbest ticaret ve rekabeti savunmuşlardır. İktisadi liberalizmin

temelleri merkantilist politikalar sonucunda atılmıştır ve 1929 Ekonomik Buhran neticesinde Keynesyen politikaların yükselişine kadar klasik liberalizmin ekonomik modelini ifade etmek için kullanılmıştır (Demir ve Acar, 2002).

Adam Smith, Frederic Bastiat, David Hume, John Locke, Milton Friedman, David Ricardo klasik liberalizmin temsilciliğini yapmışlardır. Bu düşünürler klasik liberalizmi tanımlarken bireysellik, hoşgörü, fırsat eşitliği, özel mülkiyet, serbest piyasa, doğal haklar ve sınırlı devlet konularında ortak görüşlere sahip olmuşlardır (Gürdal, 2020: 35).

Liberalizm kelimesi terim olarak ilk defa Adam Smith tarafından “Ulusların Zenginliği” adlı eserinde “liberal ihracat ve ithalat sistemi” ifadesiyle kullanılmıştır. Zamanla da devlet müdahalesinin olmadığı serbest ticareti tanımlayan “laissez faire, laissez passer” ifadesinin eş anlamlısı olarak kullanılmaya başlanmıştır. (Durucan,2020:33)

Adam Smith (1723-1790), “Ulusların Zenginliğinin Sebepleri ve Kaynakları Üzerine Bir Soruşturma” adlı eseriyle piyasa ekonomisi sisteminin incelenmesinin başlatıcısı olarak hem iktisat biliminin ve hem de iktisadi liberalizmin kurucusu unvanlarını kazanmıştır. Smith, devlet müdahalesine gerek duymadan iş bölümü ve bireyselliğe dayanarak dünyanın zenginleşebileceğini savunmuştur (Ercoskun, 2019: 107-108).

Batı Avrupa'nın zenginleşmesi piyasa ekonomisi ve bilimsel gelişmeler sayesinde olmuştur. İngiltere coğrafi keşifler sonucu sömürgeleşme ile yeni hâkimiyet alanları bulmuştur. Akabinde gemicilik alanında kilit rol Amsterdam'dan Londra'ya kaymıştır. Bilimsel gelişmeler sayesinde yeni üretim yöntemleri ile fabrika sistemine geçilmiştir. İngiltere'de sanayi devrimi yaşanırken bir taraftan da Amerikan ve Fransız devrimlerinin yaşandığı bir süreç içerisinde eserini meydana getiren Smith, piyasa ekonomisinin, bireyselliğin, teknolojik gelişme sonucunda üretim artışı sağlayan verimliliğin hakim olduğu yeni bir dünya düzeninin doğduğunu ilan etmiştir (Okan, 1994: 90).

Bilimsel gelişmeler ile başta tekstil sanayisinde olmak üzere yeni üretim teknikleri bulunmuştur. 1730'da Whatt mekanik bir sistem geliştirmiştir; Kayof Burg ise 1738 yılında “hareket eden mekiği” keşfetmiştir; 1785'de E. Cartwright dokuma tezgâhını mekanik olarak işlemeyi başarmıştır. J. Whatt 1784'de insan gücü yerine

gececek “buhar makinesini” icat etmesi ile verimliliğin artarak üretimin artmasını sağlamıştır. Lyon ve Tours’un ipek sanayileri, silah sanayi gibi lüks sanayiler bu dönemde yaygınlaşmaya başlamıştır. Kentlerde sanayi kuruluşlarının kurulmaya başlanması küçük üreticilerin oluşturduğu Lonca sisteminin çökmesine sebep olmuştur. Kırsalda feodalitenin, kent de loncaların etkinsizleşmesi burjuvanın etkinliğini artmış ve sermaye birikimi oluşmaya başlamıştır. (Aydemir ve Güneş, 2006: 142).

Artan üretim nedeniyle farklı ülke ve kıtalardan hammadde gereksinimini sağlayabilmek için, deniz ve kara ulaşım araçlarında da buhar enerjisi kullanılmaya başlanmıştır. 1803 yılında ilk buharlı gemi ve 1820’de buharla çalışan lokomotif kullanılmaya başlanmıştır. Böylelikle daha uzak mesafelere daha kısa sürede giden daha büyük gemiler ve taşıma araçları yapılmıştır. Bütün bu gelişmeler Avrupa’nın siyasi, ekonomik ve sosyokültürel yapısını değiştirerek, sanayi devrimine giden yolda liberal görüşlerin ortaya çıkmasına temel olmuştur (Aydemir ve Güneş, 2006: 142).

Sanayi Devrimi’ne giden bu süreçte merkantilist öğretilere dayanan sanayi girişimcisi ile devletin imtiyazlar tanıdığı tüccar sınıf arasında anlaşmazlıklar meydana gelmeye başlamıştır. Anlaşmazlığın iki ana nedeni vardır. Birincisi zenginliğin kaynağı problemi, ikincisi ise devlet müdahalesinin olup olmaması problemidir. Birinci problem çerçevesinde merkantilistler zenginliğin kaynağının olarak ihracat fazlası sayesinde elde edilen değerli maden stoku olduğunu savunmuşlardır ve ihracatı artırmak, ithalatı azaltmak için devlet müdahalesinin gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fizyokratlar ise zenginliğin kaynağı olarak tarımdan elde edilen üretimi göstermişlerdir. Smith ise merkantilist görüşlerini kesinlikle reddedip, fizyokratların düşüncelerine ise üretkenliği de katarak zenginliğin kaynağına tarımsal üretimin yanında imalat ve ticaret zenginliğini de eklemiştir (Durucan, 2020: 37).

İkinci problem ise devlet müdahalesiyle desteklenen tüccar sınıfının üstünlüğüne karşılık serbest rekabetin tercih edilmesine ilişkindir. Merkantilist düşünceler verimliliği ve üretimi artırmada yetersiz olduğu için Smith bireyciliğin ve özgürlüğün öne çıktığı yeni düzende Isaac Newton’un doğanın kendiliğinden işlediğini açıklayan “doğal düzen” fikrini savunmuştur. Smith, “Ahlaki Duygular Teorisi” eserinde insanların davranışlarını kendi düşünceleri, hürriyet arzusu, çalışma

ihtiyacı ve müdahale eğiliminin belirlediğini savunmuştur. Bu duygular nedeniyle bireyler toplumda beraber yaşamak zorundadır ve menfaatleri peşinde koşarken aynı zamanda hem kendilerine hem de başkalarına iyilik yapmaktadır. İnsanlar hür kararlarıyla kendi çıkarları için çalışırken farkında olmadan “görünmez bir el” tarafından toplumdaki diğer insanların çıkarları için de çalışmış olmaktadır. Bu nedenle de devletin toplumsal ve ekonomik hayata müdahalesi zararlıdır. Devletin sadece yönetim, ulusal savunma ve adalet gibi kar olanağı olmayan ve bireysel girişimle yapılamayacak ve toplum için zaruri olan hizmetleri yerine getirmesi gerekir. Bunların dışındaki hizmetlerin görünmez elin kontrolüne bırakılarak devlet müdahalesi olmadan bireyselciliğin önünün açılması gerektiği savunulmuştur (Durucan, 2020: 39-40).

Smith iktisadi liberalizmi bireyselcilik üzerine inşa ederek toplumsal hayatın görünmez el sayesinde kendiliğinden düzene gireceğini savunmuştur. Ona göre doğal gidişata müdahale etmek, seyirinde giden treni raydan çıkarmaya benzetmektedir. Doğal düzene yapılan müdahaleler eşitliği ve özgürlüğü ortadan kaldırmaktadır. Ekonomide tam rekabet koşulları sağlandığında tam istihdam dengesi kendiliğinden otomatik olarak gerçekleşecektir ve devletin müdahalesine gerek kalmadan etkin ücret, istihdam ve üretim düzeyi ile toplumsal refah düzeyi maksimuma çıkacaktır. Smith bu doğal düzeni “görünmez el” olarak tanımlamıştır ve tam rekabete dayalı serbest ekonomide kendi çıkarları için uğraşan tüm bireylerin toplumun bütünü içinde maksimum refahı gerçekleştirecek olan dengeyi otomatikman yaratacağını vurgulamıştır. Smith bu yaklaşımıyla iktisadi liberalizmin temelini atmıştır (Ercoskun: 2019: 108)

5.3.3. Minarşizm (Katı Liberalizm)

Liberteryenizm olarak da adlandırılan katı liberalizm, klasik liberalizmin daha radikal halini ifade etmektedir. Robert Nozick, Ayn Rand, Murray Rothbard bu görüşün temsilcileri arasındadır. Vergilendirmeyi hırsızlık olarak görerek, bir yardım kuruluşunun paramızı zorla alması nasıl ki hırsızlıkta, devletin yaptığının da bundan farklı olmadığını savunmuşlardır (Pekel, 1994: 68-71).

Katı liberteryenler kendi içerisinde minimal devleti savunan “minarşistler” ve anarşiyi savunan “anarko-kapitalistler” olarak da iki gruba ayrılmışlardır. Gece bekçisi konumundaki minimal devleti savunan minarşistlere göre devlet, güvenliği

kolluk ve mahkemeler aracılığıyla sağlamalı bunun dışında devletin başka yükümlülüğü olmamalıdır zira fazlası insan hakları ihlaline girmektedir. Eğitim ve sağlık haklarının devlet tarafından ücretsiz olmasının etik dışı olduğunu ve kimsenin başkasının çocuğunun okul giderlerini veya sağlık harcamalarını vergiler yoluyla karşılamak zorunda olmadığını savunmuşlardır. Bu nedenle de minaristler “vergilendirme hırsızlıktır” sloganını kullanmışlardır. Anarko- kapitalistler ise güvenliğin sağlanmasından devletin değil özel şirketlerin sorumlu olması gerektiğini savunmuşlardır. Anarko-kapitalistler en ütopyik liberallerdendir ve piyasa olmazsa olmazken, devlet olmadan da olunabileceğini görüşüne sahip olmuşlardır (Gürdal, 2020: 35).

5.3.4. Sosyal Liberalizm

Sosyal liberalizm, sosyal devlet ilkesinin klasik liberalizme eklenmesi sonucunda İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen bir doktrindir. Bu görüşü savunanlar sosyal adalet kavramını bireysel özgürlük kavramıyla dengeleyerek liberalizmin tanımına ekledikleri için merhametli liberaller veya modern liberaller de denilmektedir. Devletin güçsüzlere ve yoksullara yardım etmesi gerektiği düşüncesindedirler. Sosyal liberalizm Amerika’da modern liberalizm, İngiltere’de yeni liberalizm, Almanya’da sol liberalizm, İspanya’da ilerici liberalizm gibi adlarla anılmıştır. Bu görüş, Klasikler gibi devletin iktisadi müdahalelerine karşı çıkar ancak eğitim, sağlık, konut gibi sosyal yardımlar yaparak sosyal adaleti sağlaması gerektiği fikrini savunur (Gürdal, 2022: 36-37)

Klasik liberalizmde olduğu gibi sosyal liberalizm de kendi içinde siyasi ve iktisadi liberalizm olarak ikiye ayrılmıştır. Siyasi yön bakımından çoğulculuk, sınırlı devlet, demokratik katılım gibi devlete sınırlı sorumluluklar vermiştir. İktisadi boyut açısından ise piyasa başarısızlıklarının olduğu durumlarda devlete ekonomiye düzenleme, denetleme gibi müdahalelerde bulunma yetkisi vermiştir. Böylelikle klasik liberalizmin “laissez faire” politikası terk edilerek bireysel özgürlüklerin yerini toplumsal özgürlükler almıştır (Karadeniz, 2021: 80-81)

5.3.5. Neo Liberalizm

XIX. yüzyıl sonlarına doğru hem iktisadi hem de siyasi liberalizm sıkıntılı bir sürece girmiştir. 1929 yılında yaşanan Büyük Bunalımla birlikte liberalizm eleştirilmeye başlanarak liberalizme tepki olarak devlet müdahalesini savunan

komünizm, sosyalizm, faşizm gibi akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise yaşanan ekonomik krizlerle birlikte bu akımlar iflas ederek liberalizm 1970'lerden itibaren tekrar gündeme gelerek neo-liberalizm adıyla ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılından sonra ise tüm dünyada etkili olan bir akım olmuştur (Ercoşkun, 2019: 108).

Milton Friedman, James Buchanan, Gordon Tullock ve Friedrich von Hugel gibi iktisatçılar neo-liberalizmin savunucusu olarak İngiltere ve ABD'de ortaya çıkmıştır. Monetarist iktisatçıların öncüsü olan Friedman "Kapital ve Özgürlük" adlı eserinde para arzının önemi üzerinde durarak serbest piyasa ekonomisini demokrasinin ve özgürlüklerin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Friedman, kapitalizmin devlet müdahalesinin olduğu karma ve sosyalist ekonomik sistemler karşısındaki üstünlüklerinden bahsetmiş, bireylerin ekonomik özgürlüğü olmadan siyasal özgürlüklerinin olamayacağını ifade etmiştir (Pekel, 1994: 92-93)

Neo-liberalizm, klasik liberalizmde yer alan serbest piyasa ve bireyseliği ön planda tutarken, sosyal liberalizmden farklı olarak devlet müdahalesine sınırlama getirilmesini savunmuştur. Neo-liberallere göre, klasik liberalizmde olduğu gibi devlet bireyin hak ve özgürlüklerinin hukuki düzenlemeler ile güvence altına almalı ve piyasaya müdahaleyi minimum düzeyde tutmalıdır (Ercoşkun, 2019: 111).

5.4. Osmanlı'da Liberal Düşüncenin Gelişim Süreci

Liberalizm Batı ülkelerinde ortaya çıkmış, iktisadi, siyasi ve sosyal hayatı etkilemiş bir düşünce akımıdır. Liberalizmin etkilerine Osmanlı açısından bakıldığında, Osmanlı'da liberalizmin Avrupa'da kabul gördüğü oranda etkili olmadığı ancak ülkedeki XIX. yüzyıl modernleşme süreci incelendiğinde liberal düşüncelerin etkilerinin görüldüğü ifade edilebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı tarzlı ilk modernleşme hareketlerine III. Selim Han zamanında Avrupa ülkelerine daimi elçilikler açılmasıyla başlanmıştır. Elçiler gittikleri ülkelerin kültürel, siyasi, ekonomik özelliklerini "sefaretname" adlı eserlerine yazarak Avrupa'da gördüklerini Osmanlı sarayına aktarmışlardır. Gözlemlere dayalı bu geziler Batı'da liberal düşüncenin Osmanlı İmparatorluğu'na açılan fikir penceresi olmuştur. Osmanlı'nın geri kalmışlığının nedeni Batı'nın siyasi, ekonomik, teknolojik ve düşünce yapısına ayak uydurulamaması ve bu nedenle de gerileme sürecine girilmesidir, bu durum ilk kez yine III. Selim Han döneminde

(1789-1807) reisülküttap ve elçilerin hazırladığı raporlarda dile getirilmiştir. Bu dönemde Batılı tarzda ilk modernleşme hareketleri çerçevesinde askeri alanlarda yenilikler yapılmaya başlanmıştır (Şirin, 2020: 84)

II. Mahmut Han (1808-1839) ise yenileşme hareketlerine daha geniş perspektiften bakmıştır. II. Mahmut, yeniçeri ocağının kaldırılması, nazırlıkların açılması, resmi kurumlarda memurların fes giymesi, askeri, tercüme odalarının açılması, ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'nin açılması gibi idari, iktisadi, sosyal birçok alanda Batılı tarzda düzenleme yapmıştır. Yaptığı reformları denetleyebilmek amacıyla da Dar-ı Şura-ı Askeriye ve Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye kurumlarını açmıştır (Tepekaya, 2011: 7). Ayanlarla 1808 yılında imzaladığı "Senedi-i İttifak" ile vergi ve asker toplamak gibi birçok yetkisini ayanlara devretmiştir ve padişahın yetkileri ilk kez bir belge ile sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda bu uygulamalar siyasi liberalizm unsurları taşımaktadır. Balta Limanı Antlaşması ile de ilk önce İngilizlere ardından diğer Batılı ülkelere verdiği imtiyazlar sonucunda Osmanlı Serbest Ticaret Antlaşması'nı imzalamış ve iktisadi liberalizmin Osmanlı'da ilk uygulamaları başlatmıştır. İktisadi ve siyasi liberalizmin ilk örneklerine II. Mahmut Han zamanında karşılaşılmıştır (Savrul vd, 2013: 57)

Sultan Abdülmecid Han (1839-1861) döneminde ise Mülkiye Mektebi, Kız Rüştîyeleri ve Darul Muallim, Darul Fünun gibi batılı tarzda okullar açılmıştır. Bu okullarda yetişen genç aydınlar ileride genç Osmanlılar, Jön Türkler gibi cemiyetler kurarak meşrutiyet ve özgürlük gibi düşünceleri savunarak liberal düşüncenin Osmanlı'da şekillenmesine katkı sağlamışlardır. Kırım Savaşı sırasında gerçekleştirilen esnasında alınan ilk dış borçlanma ve Kaime adındaki ilk kâğıt paranın basılması sonucunda, Osmanlı parasının değerini korumak ve maliyenin mali dengesini sağlamak amacıyla Osmanlı'nın ilk bankası olan yabancı sermayeli Bankı Dersadet Bankası açılmıştır. Bu dönemde ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanı liberal yönde atılmış en önemli adımlardır (Akyıldız, 2019)

Tanzimat Fermanı ile hukukun üstünlüğü kabul edilerek vatandaşların temel hak ve özgürlükleri ilk kez güvence altına alınmıştır. Özel mülkiyet anlayışı ilk kez kabul edilmiştir. Tabadan vatandaş statüsüne geçmiştir ve Müslim-gayrimüslim eşitliği sağlanmıştır. Padişah ilk kez hukukun üstünlüğünü kabul ederek yetkilerini bir kanun ile sınırlamıştır. Ferman bu özellikleri itibariyle ilk anayasal belge olma özelliği taşımaktadır. Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere din ve mezhep seçme özgürlüğü, genel meclislere üye olabilme, memur ve asker olabilme, azınlık okulları

açabilme gibi haklar tanınarak Osmanlı'da düşünce özgürlüğünün tanınmasına katkı sağlanmıştır. Fermanlar sivil hukukta Osmanlı Devletini İslam hukukundan uzaklaştırıp, Batı hukukuna yaklaştırdığı için liberal özellikler taşımaktadır (Tepekaya, 2011: 9).

Tanzimat Dönemi'nde önemli liberal devlet adamları yetişmiştir. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa Tanzimat teorisinin ve Serbest Ticaret Antlaşması'nın mimarı olmuştur. Sadrazam Ali Paşa, Sadık Rıfat Paşa, Fuat Paşa, Cevdet Paşalar mülkiyetin hürriyete kavuşturulması gereği üzerinde durarak, köylünün toprağa bağlanması ve tefecilerin elinden kurtarılması gereğini ifade ederek liberalizmin önemi üzerinde durmuşlardır (Ercoskun, 2019: 112-113).

Bu dönemin devlet adamları imparatorluğu çöküşten kurtarmak amacıyla eğitim, idare, adalet, askeriye, ekonomi alanlarında reformlar yapmışlardır. Osmanlı'da Tanzimat ile birlikte mülkiyet hakkı belirginleşmesi ve kazanımların güvence altına alınmasıyla değişim süreci II. Abdülhamit Han ve II. Meşrutiyet Döneminde de gelişerek liberal düşüncenin doğması sağlanmıştır (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 214).

II. Abdülhamit Han döneminde (1876-1909), Yeni Osmanlılar Kanun-i Esasi'nin yayınlanmasını sağlayarak Osmanlı'nın ilk anayasasını 1876 yılında ilan etmiştir. Tanzimat ile ülke topraklarına giren liberal düşünceler ülke yönetiminin parlamenter sisteme geçmesine vesile olmuştur. Ancak II. Abdülhamit Han 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı dolayısıyla mecliste yaşanan muhalefeti gerekçe göstererek Meclis-i Mebusan'ı lağvetmiştir. Böylelikle 1.Meşrutiyet Dönemi kısa sürede biterek yerini basın, yayın ve fikirlere karşı baskıların başladığı "İstibdat Dönemi" almıştır (Akyıldız, 2019). Fikir özgürlüklerine getirilen kısıtlamalar neticesinde özellikle yurt dışına çıkan aydınlarca "Jön Türk Harekâtı" oluşturularak 1889 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet II. Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamış ve Meclis-i Mebusan tekrar faaliyetine başlamıştır. Kanuni Esasi'de değişiklikler yapılarak padişahın sürgün ve sansür yetkisi kaldırılması, meclisi fesih etme yetkisi belli bir süreye bağlanması gibi hükümlerle padişahın yetkileri sınırlandırılmıştır (Çalen, 2012: 137-138).

Osmanlı'da liberalizmin ilk örnekleri Osmanlılık düşüncesi sonucunda II. Abdülhamit Han döneminde "Genç Osmanlılar Cemiyeti"nin de kurucuları olan Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa tarafından atılmıştır. Namık Kemal "Devlet insanların ne babasıdır, ne vasisidir, ne hocasıdır, ne de lalasıdır" sözleriyle

bireyselciliğe, özgürlüğe ve serbest ticarete vurgu yapmıştır. Genç Osmanlılar Cemiyeti padişahın bir anayasa ile sınırlandırılarak meşruti yönetime geçilmesi düşüncesindedir. Anayasal monarşi sayesinde liberal fikirlerin ileri sürülebileceğini ve “serbest-i ticaret” sayesinde imparatorluğun çöküşten kurtulabileceği fikrini öne sürmüşlerdir (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 215-216).

Cavit Bey, Prens Sabahattin, Sakızlı Ohannes Paşa girişim özgürlüğü ve mülkiyet hakkına dayalı serbest rekabetçi piyasaya vurgu yaparak liberalizmin Osmanlı’da gelişmesine öncülük yapmışlardır. Sakızlı Ohannes Paşa, “Mabadi-i İlm-i Servet-i Milel” adlı kitabında servetin birikimi, üretim, tüketim, bölüşüm gibi konuları ele alarak ve sosyalizmi eleştirerek klasik liberalizmin Osmanlıdaki temsilcisi konumuna gelmiştir (Mercan ve Buluş, 2005: 230-231).

Tunuslu Hayrettin Paşa’ya göre ise en iyi hükümet “en az hükmeden hükümettir”. Hayrettin Paşa’ya göre, devlet sadece adalet ve güvenliği sağlamalı onun dışındaki iktisadi hayata müdahale etmemelidir. Ayaoğlu ise “devleti pazar mantığı ile yönetmeye kalktık, olumlu bir sonuç alamamızın sebebi de budur” diyerek “yaşamak için sadece elbiselerimizi değil kafamızı da düşüncelerimizi de değiştirmemiz gerektiğini” ifade etmiştir (Ercoskun, 2019: 113).

Prens Sabahattin’in “Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyeti” ile liberalizmin daha etkili savunulduğu bir döneme girilmiştir. Sabahattin, Osmanlı’nın az gelişmişliğinin nedenini mevcut sosyal yapıya bağlayarak şahsi teşebbüsün ön plana çıkması gerektiğini savunarak bireyselciliği ve özgürlüğü savunmuştur. Bu dönemde Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza’nın önderi olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti liberalizm düşüncesi konusunda karşı karşıya gelmiştir. Sabahattin milli servetin ancak şahsi servetle artabileceğini, şahsi servetin ise âdem-i merkeziyet ile artabileceğini savunmuştur. Sermaye birikiminin ise ancak yabancı devletlerin yatırımı ve müdahalesini belirtirken Ahmet Rıza, Yusuf Akçura gibi isimler yabancı sermayeye karşı çıkmışlardır (Karaman, 1994: 8).

Sabahattin toplumları “cemaatçi ve bireyci” olarak iki gruba ayırmıştır. Birinci grupta yer alan aile, cemaat gibi gruplar birbirlerine çok bağımlıdırlar ve her şeyi devletten beklerler; bireylerin olduğu ikinci grup ise kendi gücüne güvenen, üretken, girişimci karakterlerdir. Ona göre imparatorluğu gerilemeden kurtaracak iki ilke teşebbüs-ü şahsi ve âdemi merkeziyettir (Kaçmazoğlu, 2011: 222). Verimsiz bürokrasilerin yol açtığı milliyetçiliğin terk edilerek yerinden yönetim denilen âdem-i merkeziyet ve özel teşebbüs sayesinde ülkede sermaye birikimi sağlanması

gerektiği fikrini savunmuştur. Sabahattin bu amaçlarını yerine getirebilmek amacıyla da Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti (özel girişim ve yerinden yönetim derneği) ve Osmanlı Ahrar Fırkası'nı (Osmanlı Liberaller Partisi) kurmuştur (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 216).

1908-1914 döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti liberal ekonomiyi benimsemiştir. Maliye nazırı Cavit Bey Türk tarihinde liberal düşüncenin babası sayılmıştır. Liberalizmi Osmanlı'nın resmi ekonomik ve siyasi görüşü haline getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan savaş ekonomisinin gereği olarak Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi aydınların savunduğu Milli İktisat'ın benimsendiği döneme kadar liberalizm Osmanlı Devletinin resmi ideolojisi olarak kabul edilmiştir (Tepekaya, 2011: 15) .

İktisadi liberalizm, XIX. yüzyılda Osmanlı iktisatçılarının kabul ettiği ortak görüş olmuştur. Batılılaşma yanlısı aydınların liberal iktisat politikalarından temel beklentileri; Osmanlı'nın geçimlik yapısının çözülmesi, girişimciliğin ve sermaye birikiminin yapılabileceği bir sürece girilebilmesi ve böylelikle sanayileşmeyi gerçekleştirmektir. Liberalizmi imparatorluğun kurtuluğu için tek çözüm yolu olarak görmüşlerdir. Muhafazakâr aydınlar bile bankacılığın gelişmesi, anonim şirketlerin kurulması, özel mülkiyetin yaygınlaşması gibi liberal politikaları desteklemişlerdir (Kabaş, 2015: 32).

5.5. Batı'da Liberal Düşüncenin ve Uygulamaların Gelişimi İle Osmanlı'da Liberal Düşüncenin ve Uygulamaların Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme

Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi ile devamlı olarak aranan şey padişahın yetkilerini kısıtlayarak yönetimi sınırlandırmak olmuştur. Padişahın yetkileri bakanlar kuruluna devredilerek, temel hak ve özgürlükler güvence altına alınarak hukuk devleti adına gelişmeler sağlanmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti üzerinde liberalizmin etkileri olmuştur. Osmanlı Devleti içinde bulunduğu şartlardan dolayı düşünce yapısını değiştirmeyi ve Batılılaşmayı zorunlu kılmıştır. Ancak Batılı ülkelerde devletin yetkilerini azaltarak siyasi ve iktisadi alanda devlet müdahalesini azaltma yönünde tatbik edilen batılı liberalizm, Osmanlı'da bunun aksine devleti güçlendirmek için uygulanmıştır (Ercoşkun, 2019: 112).

Liberalizmin Batı'daki gibi güçlü olamamasında, Osmanlı yönetimindeki merkezîyetçi geleneğinin de etkisi olmuştur. Her ne kadar III. Selim Han'dan itibaren özgürlükçü reformlar yapılmış olsa da devlet merkezde sultanın yer aldığı bir

patrimonyal bütünlük içindedir ve hürriyet ortamı yeterince yaratılamamıştır (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 215).

Tanzimat Dönemi ile Osmanlı Devleti liberalleşme sürecine girmiş olsa da bu süreç Amerika Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransa İnsan Hakları Beyannamesinden farklı bir süreç izlemiştir. Her iki beyanname de halktan yönetime karşı bir tepki, bir devrim sonucunda halkın kazandığı bir kazanım iken; ister Tanzimat ve Islahat Fermanı olsun, ister Kanun-i Esasi olsun halktan gelen taleple değil tam tersi yukardan aşağı yani otoriteden halka doğru oluşmuştur. Bu da Tanzimat Dönemi yeniliklerinin benimsenmesinde isteksizliğe neden olmuştur (Tepekaya, 2011: 9).

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı ekonomisini dünya ticaretine bütünleştirmek amacıyla liberalleşme yönünde önemli kanunlar çıkarılmıştır. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyete geçiş başlamıştır. Fransız Ticaret kanunundan yararlanılarak hazırlanan 1850 tarihli Ticaret Kanunu ile Batı örnek alınarak ticaret mahkemeleri ve şirket türleri düzenlenmiştir. Bu kanunları irdelediğimizde Batı'da liberalizmin bireyselcilik, özgürlük ve serbest ticaret ilkelerini hayata geçirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır (Gümüş, 2013: 181).

II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık, Liberalizm gibi fikir akımlarının görüldüğü Osmanlı siyasal hayatının en hareketli dönemidir. Bu dönemde düşünce özgürlükleri kullanılmaya başlamış, temel hak ve özgürlükler güvenceye kavuşturulmuş ve liberalizm adına önemli adımlar atılmış olsa da liberalizm kavramına Batı'da olduğu gibi tam olarak alışılamamıştır. (Ercoşkun, 2019: 112)

Hürriyet ve eşitlik kavramları Avrupa'dakinden farklı yorumlanarak gayrimüslimlerin lehine Müslimlerin aleyhine yorumlanmıştır. Batı'daki hürriyet kavramı Osmanlı ekonomisinde güçlünün lehine, güçsüzün aleyhine işlemiştir. Batı'nın eşitlik kavramı ise sermayesi bol ecnebi tüccarlar ve azınlıklar ile sermaye birikimi ve gerekli teknolojisi olmayan Müslümanların eşitliği anlamına gelmiştir (Tepekaya, 2011: 17).

Siyasal ideolojilerin Osmanlı'daki gelişimine bakıldığında, Osmanlı liberalizmle ilgili etkili fikir adamları, teorisyenlere düşünürlerle sahip olamamıştır, ayrıca liberal ideolojiyi savunan cemiyetler halk tarafından ilgi görmemiştir. Osmanlı'da liberalizmin yerleşmesinde uygun şartların olmamasının yanında köklü bir siyasal düşünce geleneğinin olmaması da etkili olmuştur. Osmanlı'da sadece entelektüel kesimde değil geleneksel kesimde de liberal iktisadi organizasyon

oluşturulamamıştır. Osmanlı'da liberalizm ideolojiden daha çok belli bir duruşu, tarafı tanımlamak için kullanılmıştır (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 214-215).

Avrupa'da liberal hareketler ve talepler ülke vatandaşlarının talepleri doğrusunda gerçekleşmişken; Osmanlı'da Tanzimat ve Islahat Fermanı iç ve dış baskılar sonucunda imparatorluğu dağılmaktan kurtulmak amacıyla zorunlu olarak ilan edilen belge niteliği taşımaktadır. Tanzimat Dönemi'nin Osmanlı toplumunda demokratikleşme, modernleşme ve siyasi liberalleşme bakımından önemli bir yeri olmuş olsa da ekonomik liberalizm bakımından istenilen sonucu verememiştir. (Tepekaya, 2011: 10).

Kapitalist üretim ilişkileri yeni iktisadi kurumların oluşmasına neden olmuş, geleneksel ve modern kurumların sistemde beraber yer alması devletin iktisadi hayata müdahalesini zorlaştırmıştır. Bu nedenle Osmanlı'da siyasi ve iktisadi kurumların işleyişi Batı ekonomisinden farklı bir yol izlemiştir. 1838 Balta Liman Antlaşması sonucunda Osmanlı ekonomisi Batı'nın açık pazarı haline getirirken, 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat fermanı, Arazi kanunnamesi ile özel mülkiyetin kurumunun oluşmasını sağlayarak Osmanlı ekonomisini dünya ekonomisine entegre etmiştir (Kazgan, 2004: 21).

Ekonomik liberalizm Osmanlı Devleti'nde verilen kapitülasyonlar nedeniyle pahalıya mal olmuştur. 1838 Serbest Ticaret Antlaşması ve akabinde yapılan ıslahatlar sonucunda Osmanlı ekonomisinin Batı kapitalizmiyle bütünleşme süreci başlamıştır. Bu bütünleşme süreci beraberinde finansal sorunları getirmiştir. Batı sanayi mallarını serbestçe Osmanlı'ya pazarlama imkânı bulmuştur ve Osmanlı'nın ekonomisini ele geçirmiştir (Pamir, 2002: 84). Yabancı mal istilas karşısında geleneksel üretim yapısına sahip yerli sanayinin teknolojik gerilik ve sermaye birikimi azlığı nedeniyle rekabet gücü gerilemiş ve yerli sanayi çöküş sürecine girmiştir. İmalatın gerilemesi sonucunda Osmanlı ihracatı tarımsal ürün ve hammadde üzerine yoğunlaşmıştır. Elde edilen artı değer Osmanlı dış borçlarının faiz ödemelerine ayrılmasından dolayı da Osmanlı yerli sanayisi kurulamamıştır. Kurulanlar ise uzun süre başarılı olamamıştır. Bu durumlar Osmanlı pazarını dışa açık bir pazar haline getirmiştir. Dış borçlar da ödenemez duruma gelince 1875 yılında Moratoryum ilan edilmiştir. Akabinde hem mali idareyi sağlamak hem de demiryolu yatırımı dâhil yabancı yatırımı ülkeye çekmek amacıyla Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur. Yabancı yatırımlar ise ticareti kolaylaştırıcı yüksek

karlı liman ve demiryolu üzerine yoğunlaşırken, sanayi alanından uzak durmuşlardır (Ergüder, 2020: 474).

Islahatlar ve kapitülasyonlar sonucu yabancılara verilen ayrıcalıklar sonucunda Avrupa'nın sermayesi, malı, kültürü, okulları Osmanlı topraklarına girmiş ve zamanla Osmanlı'dan toprak olarak ülkenin yıkılışına zemin hazırlamışlardır (Kazgan, 2004: 21).

Osmanlı Devleti'nin liberalleşme süreci ile Batı'nın liberalleşme süreci birbirinden çok farklı bir yol izlemiştir. Batı'da liberalleşme "uluslaşma" şeklinde ulus devleti kurarak ortaya çıkarken; Osmanlı Devleti'nde daha çok Avrupa'ya giden aydınların bir Batı özlemi, dönüşümü, taklidi şeklinde "yüzeysel" bir girişim olmuştur (Yıldırım ve Bıçakçı, 2019: 215).

Tanzimat ile birlikte Osmanlı iktisat ders kitaplarında ağırlıklı olarak Klasik iktisadi düşünceye yer verilerek Smith ve Ricardo'nun düşünceleri yer almıştır. Smith'in klasik iktisat düşüncesi tüm Avrupa okullarında okutulmaktadır lakin uygulanmamaktadır. Avrupalı devletler serbest ticaret politikaları yerine kendi ulusal politikalarını uygulamışlardır. Osmanlı da ise Batıdan ithal edilen politikalar aynen uygulanmıştır. Himayeciliğin savunucularından Ahmet Mithat bu durumu eleştirerek, tüm ülkelerin kendi ulusal iktisat düşüncesine sahip olması gerektiğini savunmuştur. (Tepekaya, 2011: 11).

Sonuç olarak, Batı'dan ithal edilen siyasi liberalizm ile bireyselcilik, özgürlük, demokrasi sayesinde hukukun üstünlüğü sağlanmış olsa da ekonomik liberal anlayış Osmanlı Devleti'nin bünyesine uymamıştır. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması ve akabinde yapılan ıslahatlar devletin aleyhine sonuçlanarak ticaret ve sanayinin yabancılara eline geçmesine neden olmuştur. Liberalizmden daha çok azınlıklar ve Batılılar yararlanmış ve eşitsizliğe yol açılmıştır. Osmanlı ekonomisi Batı pazarına hizmet eden yarı sömürge konumuna gelmiştir. Islahatlar sonucunda liberal demokrasileşme hareketleri Avrupa'nın malının, sermayesinin, kültürünün, misyonerlerinin, okullarının Osmanlıya girişini sağlayarak Osmanlı'nın yıkılışına ve azınlıkların Osmanlı'dan ayrılarak yeni devletler kurmalarına neden olmuştur

6. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu 1299-1922 yılları arasında yaklaşık altı asır üç kıtada hüküm sürmüş, kozmopolit büyük bir imparatorluktur. Osmanlı İmparatorluğu'nu kuruluşundan itibaren iki dönemde incelemek mümkündür. İlki, XIX. yüzyıl Batı tarzı modernleşme hareketlerinden önceki dönem Klasik Dönem, ikincisi III. Selim'den itibaren batılılaşma hareketlerin başladığı dönem olan Modern Dönemdir. Klasik Dönemde ekonomi politik iç dinamikler tarafından, Modern Dönemde ise iç ve dış dinamikler tarafından belirlenmiştir. Klasik Dönem iktisadi hayatı üç ilke üzerine inşa edilmiştir. İaşecilik ilkesi (provizyon) ile kaliteli bol miktarda ürünün ucuza karşılanmasını hedeflenmiştir. Gelenekçilik ilkesi ile üretim ve tüketimde dengeyi sağlayabilmek için değişimi ortadan kaldırarak üretim ve tüketimin kontrol edilmesi amaçlanmıştır. Gelircilik (fiskalizm) ilkesi ile hazinenin gelirlerinin en yüksek düzeye çıkartması hedeflenmiştir.

Klasik Dönemde Osmanlı ekonomi politikği önemli düşünür, bilim adamları ve ulemalar sayesinde tutarlı bir bütünlük oluşturmuştur. Bu dönem de mal arzını bollaştırmak, istihdamı artırmak, refah düzeyini artırmak, para ve fiyat istikrarını sağlamak, sömürüyü önleyerek kamusal ihtiyaçları sağlamak ve feodalleşmeyi önlemek geleneksel iktisat politikalarının amaçları olmuştur. Merkantilist politikaların aksine ihracat kısıtlanmış buna karşın ithalatı serbest bırakılarak provizyonist davranmıştır. Ekonomiyi dengede tutabilmek amacıyla narh uygulaması ile maliye ve para politikaları kullanılmıştır. Siyasal, sosyal ve ekonomik hayat "adalet" kavramı ve "bolluk ekonomisi" üzerine inşa edilmiştir.

Klasik ekonomik düzen XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren iç ve dış nedenlerin etkisiyle bozulmaya başlamıştır. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkeleri coğrafi keşifler ile birlikte Amerika kıtasını, Hindistan yolunu ve Güney Afrika ile buralarda bulunan tarımsal ürün ve değerli madenleri keşfetmişlerdir. Bu keşifler Avrupa'nın zenginleşmesini sağlayarak feodalizmin sona ermesini ve Ortaçağ skolâstik düşüncesinden koparak aydınlanma dönemine geçilmesini sağlamıştır. Reform ve Rönesans Hareketleri sonucunda bilimsel ve kültürel gelişmelerle birlikte kapitalizm Avrupa'da yerleşmeye başlamıştır. XVIII. yüzyılda İngiltere'de başlayan sanayi devrimi XIX. yüzyılda tüm Avrupa da etkili olmuştur.

II. Viyana Bozgunu ve akabinde 1699'da imzalanan Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı, Avrupa karşısında güçsüzleşmiştir. Bu tarihten itibaren savaşların

kaybedilmesi, toprak kayıpları ve mali düzeni bozulması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu gerileme sürecine girmiştir. IV. Murat döneminden III. Selim dönemine kadar XVIII. yüzyıl boyunca devletin içinde bulunduğu durumun düzeltilmesine yönelik layihalar hazırlanmıştır. Bu dönemde hazırlanan Koçi Bey Risalesi dâhil layihalarla “kanuni kadim” dönemi olan XVI. yüzyıl gücüne geri dönmek hedeflemiştir. Osmanlı'nın gerilemesinin nedeni kadim dönemin kurumlarından ve yapısından uzaklaşmak olarak görülmüştür. Klasik Dönem layihaları devletin gerileme sebebini toprak sisteminin bozulması, bürokrasideki rüşvet, idarecilerin zayıflığı, halka yapılan zulüm, kapıkulu asker sayısındaki artış gibi sadece iç dinamiklere bağlarken, Batı teknolojisi ve ekonomisi karşısında geri kalmışlık III. Selim dönemi layihalarına kadar dile getirilmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde Batılı tarzda modernleşme yönünde ilk adımlar III. Selim Han döneminden itibaren başlamıştır. III. Selim Han Avrupa'yı incelemek ve gözlemlerini Sefaretnameler ile raporlamak üzere Avrupa'ya ilk kez daimi elçiler göndermiştir. Bu geziler Osmanlı için liberal düşüncelere açılan birer kapı olmuştur. Batılı tarzda ilk yenilikler askeri alanla yapılmıştır. III. Selim döneminde yirmi iki layiha sunulmuştur ve devletin çöküşe giden süreci ilk kez iktisadi yönden açıklanmaya çalışılmıştır.

Batı tarzlı modern iktisadi ve siyasi düşünce edebiyat, eğitim ve basın kanalıyla toplumda yayılmaya başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde, düşünsel değişim ilk önce edebiyat ile başlamıştır. Şinasi ve Namık Kemal, Batılı edebiyat anlayışının temelini atmıştır. Avrupa'dan haberdar olmak, Tanzimat'ı halka daha doğru anlatabilmek ve halkı savaşların gidişatı hakkında bilgilendirmek amacıyla Takvim-i Vakayı, Tercüman-ı Ahval, Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr gibi gazeteler yayın hayatına başlamıştır. Basın faaliyetleri sayesinde dünyadaki olaylardan haberdar olunmasını sağlayan iletişimin önemi anlaşılmıştır ve çeviriler sayesinde farklı düşünce sistemleri tanınarak özgürlüğün temeli atılmıştır. Batı tarzlı eğitim kurumları ilk III. Selim Han zamanında “Mühendishane-i Berriye-i Hümayun” ile başlamıştır. II. Mahmut döneminde hızlanan eğitim kurumları II. Abdülhamit Han döneminde tüm ülkeyi kapsayacak şekilde zirveye ulaşmıştır. Genç Osmanlılar ve Jön Türkler gibi cemiyet üyesi aydınlar bu dönemlerde açılan Mektebi-i Mülki ve Mektebi-i Askeriye okullarında eğitim görmüşlerdir. İstanbul Üniversitesinin temelini teşkil eden İlk Türk üniversitesi olan Darülfünun bu dönemde açılmıştır. Eğitim kurumlarının müfredatlarına iktisat dersleri eklenerek, Batılı iktisadi düşüncenin Osmanlıcılık,

Türkçülük gibi fikir akımları aracılığıyla Osmanlı'da da varlık göstermesi sağlanmıştır. Bu yüzyılın reformistleri ve devlet adamları eğitim ilerlediği takdirde çağdaş Osmanlı toplumunun oluşturulabileceği düşüncesini savunmuşlardır.

Osmanlıda liberalizmin kurumsal temellerini incelendiğinde bankacılık, ulaşım, anonim şirket ve kooperatifçilik alanında kurumların faaliyete geçtiği görülür. Bu dönemde yabancı sermayeli Bank-ı Dersaadet Bankası, Bank-i Osman, Bank-ı Osman-ı Şahane, Türkiye Milli Bankası, Türkiye Ticaret ve Sanayi Bankası kurulmuştur. İlk anonim şirket ise taşımacılık alanında faaliyet gösteren “Şirketi Hayriye”dir ve yabancı sermayeli olarak faaliyetine başlamıştır. İngiliz sermayedarlar tarafından Aydın-İzmir Demiryolu Şirketi ve Filibe Pamuk Dokuma Fabrikası, Ermeni sermayedarlar tarafından da İzmir Şeker Fabrikası açılmıştır. Bunun dışında Mithat Paşa yerli bir anonim şirket kurmak istese de sermaye birikimi olmadığı için bunu başaramamıştır. Yabancı sermaye en çok demiryolu ve liman işletmeciliği alanlarında yatırımlar yapmıştır. II. Meşrutiyet sonrası yabancı yatırımlar karşısında güçlenebilmek amacıyla kooperatifçilik hareketleri liberalizmin etkilerine bir tepki olarak gün ışığına çıkmıştır.

“Bu devlet nasıl kurtulur?” soruna yanıt bulabilmek amacıyla Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Sosyalizm gibi fikir akımları doğmuştur. Osmanlıcılık ve Türkçülük bu fikir akımları içerisinde en etkili akımlar olmuştur. Osmanlıcılık, etnik ayrım yapmaksızın tüm tebaayı “Osmanlı milleti” çatısı altında toplamayı amaçlayan düşünce sistemidir. Bu fikir akımının öncüleri arasındadır Namık Kemal, Ziya Paşa, Genç Osmanlılar, Prens Sabahattin, Ohannes Paşa, Cavit Bey, Ahmet Şuayip bulunmaktadır. Osmanlı Liberalleri Osmanlıcılık düşünce akımı etrafında toplanmıştır. Bu aydınlar, dünyanın kapitalist düzene doğru geçiş yaptığını, Osmanlı'nın da ekonomik olarak ilerleyebilmesi için Osmanlıcılık fikir akımı çerçevesinde serbest piyasa sistemine geçerek Batı ile bütünleşmesi gerektiğini savunmuşlardır. 1912 Balkan Savaşından itibaren Osmanlıcılık düşüncesi yerini Türkçülük düşüncesine, liberalizm ise yerini himayeci politikaların geçerli olduğu milli iktisada bırakmıştır. Ziya Gökalp, Tekin Alp, Yusuf Akçura Türkçülük akımının önde gelen isimleri arasında olmuştur.

Modernleşme Döneminin liberalizm bakımından önemli belgeleri 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, 1856 tarihli Islahat fermanı, 1876 tarihli Kanun-i esasi ve 1808'de II. Meşrutiyet'in ilanındır. Tanzimat Fermanı ile can ve mal güvenliği ve eşitlik ilkesi kapsamında hukukun üstünlüğü sağlanmıştır. İlk kez padişahın yetkileri

kanunla sınırlandırıldığı için bu ferman Türk tarihinin ilk anayasal belgesi olarak kabul edilmiştir. Ferman, özel mülkiyeti koruma altına alarak, müsadere sistemine de son verdiği için Osmanlı'da ilk kez bireysellik, özgürlük ve eşitlik kavramlarını ortaya çıkarmıştır. Islahat Fermanı ile Osmanlı tebaasındaki Gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar Müslüman halkın dışlanmasına neden olmuştur. Gayrimüslimlere meclis üyesi, bürokrat ve asker olabilme hakkı tanınması, iktisadi ayrıcalıklar verilmesi onların Müslümanlardan daha iyi bir konuma gelmesine neden olmuş, Tanzimat'ın eşitlik uygulamaları Islahat fermanı ile birlikte eşitsizlik uygulamasına dönüşmüştür.

III. Selim Han döneminden itibaren yapılmaya başlayan ıslahatlar ile birlikte Osmanlı Devleti'ne girmeye başlayan liberal düşünce 1839 yılında Tanzimat'ın ilanı ile meşrulaşmıştır. 1839 Balta Liman Antlaşması ile İngiltere'ye akabinde de diğer Avrupalı ülkelere tanınan ayrıcalıklar sonucunda Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın açık pazarı haline gelmiştir. Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet kurumu oluşturulmuştur ve yabancılara mülkiyet hakkı getirilmiştir. Bu kanunname ile birlikte Batılı devletlere Osmanlı ülkesindeki zirai, orman ve maden ürünlerini sınırsız işletme hakkı verilmiştir. Akabinde Fransız Ticaret Kanununa göre düzenlenen 1850 tarihli ticaret kanunu ile ticaret mahkemeleri ve ticari şirket türlerinde yapılan düzenlemeler sonucunda Osmanlı ekonomisi uluslararası sisteme dâhil olmuştur.

Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla yapılan ıslahatlar Osmanlı'yı liberalleştirmeye yöneliktir lakin liberalizmin güçlü ekonomi ve kültür seviyesine sahip devletlerin lehine sonuçlandığı göz ardı edilmiştir. Siyasi liberalizm bireysellik, hürriyet ve demokrasileşme sayesinde hukukun üstünlüğünü sağlamış olsa da ekonomik liberal anlayış Osmanlı Devleti'nin bünyesine uymamıştır. Hürriyet ve eşitlik kavramları uygulamada eşitsizliğe yol açarak Osmanlı ekonomisini sömürme hüviyetine dönüşmüştür.

Ekonomik liberalizm, batılı devletlere verilen ayrıcalıklar nedeniyle Osmanlı ekonomisine çok pahalıya mal olmuştur. 1838'de Balta Liman Antlaşması ile başlayan batı kapitalizmiyle bütünleşme süreci beraberinde finansal sorunları da getirmiştir. Batı sanayi mallarını serbestçe Osmanlı topraklarında pazarlayabilme imkânı bularak Osmanlı'nın ekonomisini ele geçirmiştir. Liberalizmden daha çok azınlıklar ve Batılılar faydalanmış, bu durum eşitsizliğe yol açmıştır. Osmanlı ekonomisi Batı pazarına hizmet eden yarı sömürge konumuna gelmiştir.

El tezgâhı şeklindeki geleneksel üretim yapısına dayalı yerli sanayi ise teknolojik gerilik ve sermaye birikimi azlığı nedeniyle Batılı tüccarlar ile rekabet edemeyerek çöküş sürecine girmiştir. İmalatın gerilemesi neticesinde Osmanlı ihracatını tarımsal ürün ve madenlere dayalı hammadde üzerine yoğunlaştırmıştır. Elde edilen gelir Osmanlı'nın dış borçlarını ödemede kullanıldığından bu süre zarfında Osmanlı yerli sanayisi kurulamamıştır. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nın da etkisiyle dış borçları ödemede finansman sıkıntısına girilince, 1875 yılında Moratoryum ilan edilerek borçları erteleme kararı alınmıştır. Akabinde hem yabancı yatırımı ülkeye çekmek hem de yabancı alacaklı devletlerin haklarını korumak amacıyla Düyun-u Umumiye idaresi kurulmuştur. İdare tuz, tütün, alkol, balık avı ve damga pulu vergilerini toplama yetkisi ile “devlet içinde devlet” konumuna gelmiştir. Yabancı yatırımlar ise yüksek kar düşük risk getiren ticareti kolaylaştırıcı liman ve demiryolu yatırımları üzerine yoğunlaşırken sanayi sektöründen uzak durmuşlardır. Bu süreç sonucunda Osmanlı ekonomisi Batı'nın açık pazarı haline dönüşmüştür.

Batılı emperyalist ülkeler liberalizmi, az gelişmiş ülkeler üzerinde bir denetim aracı olarak kullanmışlardır. Osmanlı Devletini de bu amaçla ilk önce borçlu hale getirmişlerdir. Akabinde de siyasi, iktisadi baskılarla denetim altına almışlardır. Batı'lı ülkelerin nüfuzu altında kalan Osmanlı Devleti de yüzyılın sonlarına doğru ekonomik bağımsızlığını büyük ölçüde yitirmiştir.

Liberalizm, Osmanlı Devleti'nde iktisadi etkilerin yanında siyasi sonuçlar da doğurmuştur. Liberalizmle Batı'nın iç işlerimize karışması engellenerek merkezi otoritenin gücünün artması hedeflenirken, ilgili güç aksine azalmıştır. Yeni açılan liberal kurumların artması bürokrasiyi artırmıştır ve bu durumda mali yükün artmasına neden olmuştur. Azınlıklara verilen iktisadi, siyasi, kültürel ayrıcalıklar onların zenginleşmesini sağlayarak onları komprador sınıf haline getirmiştir. Gayrimüslim azınlıklar Osmanlı aleyhine Batılı devletler ile menfaat birliğine girerek onlarla bütünleşmişlerdir. Bu durum Osmanlı toplumunda etnik parçalanmalara ve iç isyanlara neden olmuş, Osmanlılık fikri hükmünü yitirmiştir. Akabinde Türklerde milli şuurun yükselerek Osmanlılık ideolojisinin yerini Türkçülük ideolojisine bırakması neticesinde milli iktisat, milli devlet gibi kavramlar doğmuştur.

Islahatlar sonucunda liberal demokrasileşme hareketleri Avrupa'nın sermayesinin, kültürünün, okullarının Osmanlı topraklarına girmesine neden olmuştur. Azınlıklar zamanla Osmanlı'dan toprak da alarak ülkenin yıkılışına zemin hazırlamışlardır. Islahatlar yapılırken Osmanlı'nın toprak bütünlüğü Batılı devletler

tarafından garanti altına alınmıştı fakat buna riayet edilmemiştir. İngiltere Mısır'a, Fransa Tunus'a, Rusya da Kars'a yerleşmiştir. İstanbul, Selanik, Beyrut, Trabzon emperyalizmin iktisadi ve kültürel üssü haline gelmiştir

Liberalizmin seyri Osmanlı Devleti'nde ve Avrupa da farklı süreçlerden geçtiği için liberalizm Osmanlı'da başarılı olamamıştır. Osmanlı da Tanzimat Dönemi ıslahatları ile Batı'da Fransız İnsan Hakları Beyannamesi ve Amerika Bağımsızlık Bildirgesi ile birbirinden farklı süreçler geçirmiştir. Batı'da liberal düşünce toplumsal dönüşümün ürünü olarak uluslaşma süreci sonunda gelişmiştir. Batı'daki bildiriler halkın yönetime karşı tepkisi sonucu yapılan devrimler sonucunda halkın kazanımı iken; Osmanlı'da liberalizm devlet adamları ve aydınların tercihleri sonucunda tepeden aşağıya doğru halka baskı şeklinde olmuştur. Batı gibi halktan yönetime baskı şeklinde olmamıştır. Bunun sonucu olarak da liberal anlayış, halk tabanı bulamamış, kitlesel siyasi ve iktisadi tutuma dönüştürülmemiştir. Batıda devletin yetkilerini azaltarak, bireyselciliği ve özgürlükleri ön plana çıkartmak amacıyla kullanılan liberalizm, Osmanlı da tam tersine devletin merkezi otoritesini artırmak için kullanılmıştır. Eşitlik ve özgürlük kavramları Batı'dakinden farklı yorumlanarak Müslümanlar karşısında gayrimüslim tüccar ve sermayedarları korunmuş ve eşitsizlik ortamı yaratmıştır. Adam Smith gibi etkili fikir adamları, teorisyenlere sahip olunamaması ve politikaların Batıdan olduğu gibi alınmasının sonucu olarak köklü ulusal düşünce geleneği oluşturulamamıştır. Sanayi devrimini gerçekleştirmiş modern kurumlara sahip Batı karşısında, el tezgâhlarına dayalı geleneksel üretim tarzı kapitalist üretim teknolojisiyle rekabet edememiş ve Osmanlı Batı'nın açık pazarı haline gelmiştir. Prens Sabahattin'in dediği gibi toplumlar bireyci-cemaatçi diye iki grubu ayrılmıştır. Batı'da özgürlüklere yer veren yetki ve sorumluluk sahibi "birey" ön plana çıkmakta iken Osmanlı'da geleneklerinin doğal sonucu olarak her şeyi devletten bekleyen, girişimci ruhu eksik "cemaatçi" toplum ön plana çıkmıştır. Bireyselcilik ön plana çıktığı liberalizm, bürokrasiye en uzak görüştür. Dolayısıyla, Osmanlı toplumunda yer edinebilmesi için belli sürece ihtiyacı vardır. Zira Osmanlı toplumunda "devletin bekası" anlayışı geçerli olduğu için bireyden ziyade devlet ön planda tutulmuştur. Bireysel kararlar, bireysel sorumluluk, yetki gibi kavramların yerine sorumluluk toplumsaldır yani devlet yetki ve sorumluluğun tek sahibidir.

Liberalizm, Avrupa'da demokrasinin gelişimine paralel olarak siyasi ve toplumsal yapıda meydana gelen köklü değişimler sonucunda oluşmuş ve daha sonra

yasalarla düzenlenerek bir anlamda güvence altına alınmıştır. Osmanlı'da ise daha çok toplumsal ve siyasi altyapıdan yoksun yasalarla düzenlenmeyen bir tarzda, kişilerin şahsiyetlerinde ve onların uygulamalarıyla bir anlamda taklitçi bir tarzda gelişmiştir. Her şeyden önce siyasi liberalizmin ve ekonomik liberalizmin varlığı için demokrasinin uygulanabilir olması, siyasi bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla desteklenmesi gerekmektedir. Osmanlı'nın son dönemlerinde Cavit Bey ve Prens Sebahattin gibi siyasi ve iktisadi liberal düşüncüyü savunan kişiler ekonomik ve siyasi bağımsızlığın gerçekleşmesinde ve Türk liberalizminin oluşmasında milli iktisat politikalarını öne çıkartarak liberal düşüncenin bu topraklarda gelişmesine öncülük etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akar, E. (2017). "Lütfi Paşa ve Asafnamesi". *Doğu Batı Eksenini*. 1(1). 14-20
- Akçura, Y. (1987). *Üç tarz-ı siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Akçura, Y. (1988). *Osmanlı Devleti'nin dağılma devri (xviii. ve xix. arasında)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Akın, U. C. (2007). *Türkiye'de Milli İktisat Döneminin ulus devletinin inşasına etkisi*. Basılmamış Yüksek lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara
- Akkaya, R. (2005). *Prens Sabahaddin*. Ankara: Liberte Yayınları
- Akyıldız, A. (2019). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri (1703-1876)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları (AÜ)
- Alkan, H. ve Doğan, A. (2010). "Osmanlı liberallerinde toplum ve demokrasi anlayışı". *Liberal Düşünce Dergisi*. 15(57). 69-93
- Alper, D. ve Anbar, A. (2010). "Osmanlı İmparatorluğu'nun iç borçlanmada kullandığı yöntem ve araçlar". *Maliye ve Finans Yazıları Dergisi*. 87. 27-49
- Ata, R. (2014). "Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 1. 159-192
- Aydemir, C. ve Güneş, H. H. (2006). "Merkantilizmin ortaya çıkışı". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (15). 136-158.
- Bayarslan, A. (2018). *Eskişehir milli ticaret ve sanayi anonim şirketi örneğinde Osmanlı milli iktisat politikaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Ordu.
- Bilgin, N ve Tanıyıcı, Ş. (2008). "Türkiye'de kooperatif ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi". *KMU İİBF Dergisi*. 10. 135-159.
- Birdişli, F. (2010). "Klasik Dönem Osmanlı kaynaklarında devlet sorunları ve çözüm yolları. Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın "Nesayih'ül Vüzera Ve'l-ümera/Devlet Adamlarına Öğütler" kitabının içerik çözümlemesi". *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*. 1(1). :23-42 . DOI: 10.13140/2.1.2947.5848
- Boratav, K. (1990). *Türkiye iktisat tarihi 1908-1985*. (3. Baskı) İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, K. (2006). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2005*. (10. Baskı). Ankara: İmge Yayınevi.
- Bozkurt, A. (2019). *Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisai düşüncenin gelişiminde liberal iktisat ve milli iktisat yaklaşımlarının etkisi: karşılaştırmalı bir inceleme, 1800-1914*. Basılmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Ankara
- Ceylan, N. (2021). "Koçi Bey'in IV. Murat'a ve I. İbrahim'e sunduğu risalelerin farklılıkları ve karşılaştırması". *Atebe Dini Araştırmalar Dergisi*. 1(16). :1-16 Ankara. e-ISSN: 2757-5616
- Ceylan, O. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi*. Ankara: Gündoğan Yayınları
- Çağman, E. (2017). "Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" adlı eserinde iktisadi serbestiyet ve korumacılık düşünceleri". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*. 16. 31-48. ISSN: 1308-5069 - E-ISSN: 2149-0651
- Çakır, C. (2012). *Tanzimat Dönemi Osmanlı maliyesi*. (2. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları

- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi: Societas-Universitas Gerilimi*. (1. Baskı). İstanbul: Libra Kitapçılık
- Çalen, M. .K. (2012). “1909 Kanun-i Esasi tadilatı”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 2(4). 129-140
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye’de liberalizm (1860-1990)*. (1.Baskı). İstanbul: İmge Kitapevi
- Çavdar, T. (2003). *Türkiye ekonomisinin tarihi 1900-1960: yirminci yüzyıl Türkiye iktisat tarihi*. Ankara: İmge Kitapevi
- Çavdar, T. (2007). *İz bırakan gazeteler ve gazeteciler: Babiâli’den geriye ne kaldı?.* Ankara: İmge Kitabevi
- Çetin, H. (1996). *Liberalizm: tarihi kökenleri, felsefi kökenleri ve temel ilkeleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sivas.
- Çetin, H. (2001). “Liberalizmin temel ilkeleri.” *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2(1). 219-237
- Çetin, H. (2002). “Liberalizmin tarihsel kökenleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 3(1). 79-96
- Demir, Ö. ve Acar, M. (2002). *Sosyali bilimler sözlüğü*. (3.Cilt). Ankara: Vadi Yayınları
- Demir, Ş. (2011). “Tanzimat Dönemi’nde bir devlet politikası olarak Osmanlıcılık”. *Türkiyat Araştırma Dergisi*. 29. :331-348
- Duman, H. H. (2018). *Türk basın tarihi: Sultan II. Abdülhamid Dönemi’nde basın*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları (AÜ).
- Durucan, Y. (2020). *Ekonomik korumacılık ve ekonomik liberalizm: Osmanlı’dan Cumhuriyete temel yönelimler ve tartışmalar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Fakültesi. Ankara
- Durusu, M. (1995). *Sultan II. Abdülhamit’e sunulan layihalar ışığında dönemin iktisadi özellikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı. İstanbul
- Ekinci, İ. (2006). “XIX. yüzyılda Osmanlı deniz ticaretinde değişim ve tepkiler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 21(2). 35-76
- Emecen, F. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş ve yükseliş tarihi: 1300-1600*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eraslan,C. (2010). *Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihi*. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul.
- Erdem, E. (2006). “Osmanlı para sistemi ve taşış politikası:dönemsel bir analiz”.*Bankacılar Dergisi*. 56. 10-27
- Erdem, H. (Aralık 2012). *Osmanlı Sosyalist Fırkası ve İştirakçi Hilmi* (1. bas.). İstanbul: SEL Yayıncılık.
- Ercoskun, B. (2019). “Tarihsel bir perspektiften Türkiye’de liberalizm”. *Akademik Bakış Uluslar arası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*. 72, 105-122
- Ergüder, B. (2020). “Düyun-u Umumiye İdaresi’nin borç yönetiminden bir kesit: ikramiyeli tahviller”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(2). 470-485. DOI:<https://dx.doi.org/10.21551/jhf.740349>
- Genç, M. (1989). “Osmanlı iktisadî dünya görüşünün ilkeleri”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*. 3 (1). 175-185

- Gökçe, A. (2012). “Osmanlı Klasik Dönemde idari reform hareketleri”: *Koçi Bey Risalesi. Yasama Dergisi*. 14. 59-78
- Günçe, Ş. (2019). *III. Selim dönemi ulema-siyaset ilişkisi*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları.
- Güneri, S. (2020). *Thomas Jefferson Ve Alexander Hamilton rekabetinin Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşuna etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Küresel Siyaset ve Uluslar arası İlişkiler Programı. İstanbul.
- Gümüş, M. (2013). “Osmanlı Devleti’nde kanunlaştırma hareketleri, ideolojisi ve kurumları”. *Tarih Okulu*. 14. 163-200
- Gürdal, B. (2020). *Ütopya ve liberalizm: liberteryen ütopyanın imkânı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Bilim Dalı. Bolu.
- Hamitoğulları, B. (1982). *Çağdaş iktisadi sistemler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- İnalcık, H. (1964). “Tanzimat’ın uygulanması ve sosyal tepkileri”. *Bellekten*,109(12). 623-690Ankara
- İnalcık, H. (2020). *Osmanlılar: fütühat, imparatorluk, Avrupa ile ilişkiler*. (12. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- İnceoğlu, E. (2015). *Osmanlıda milli iktisat uygulamaları ve harp zenginleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat tarihi Anabilim Dalı. İstanbul.
- Kabaş, T. (2015). “Türkiye’de devletçi ve liberal politikaların tarihsel olarak değerlendirilmesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*.16(2). 29-45
- Kabaş, T. (2017). “Ziya Gökalp İle Amerikan ekonomi kurucusu Richard T. Ely’nin düşüncelerinin karşılaştırılması”. *Akademik Sosyal Araştırma Dergisi*. 5(40). S134-141
- Kaçmazoğlu, H. B. (2011). *Türk sosyoloji tarihi (II) II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e*. (2.Baskı) İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Karadeniz, A. (2021). *Liberalizmden korumacılığa yönelen Osmanlı iktisat düşüncesi: Namık Kemal-Sakızlı Ohannes Efendi – Akyiğitzade Musa*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Gümüşhane
- Karahasanoğlu, S. (2019). *Osmanlı Devleti’nde yenileşme hareketleri: Reformların zemini*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Karaman, D. (1994). *İkinci Meşrutiyet sonrası dönemde iktisat politikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Arayışları. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. Erzurum
- Karasakal, M. (2009). *Osmanlı tımar sisteminin mali yönü*. Basılmamış seminer. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Gaziantep.
- Kazgan, G. (2004). *Tanzimat’tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Kırlı, E. (2019). “Osmanlı mülkünde inşa olunan ilk zırhlı vapur”. *Osmangazi Üniversitesi OTAM*. 46. 231-260
- Kızılkaya, E. (2010). *İktisadi düşünce*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- Kocabaş, Y. (2002). *Türkiye’de kooperatifçilik düşüncesin evrimi ve tarımsal kooperatifçilik*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. İzmir
- Kop, Y. (2011). “19. yüzyıl düşünce akımlarında Osmanlılık”. *Türk Yurdu*. Sayı 100. s:289.
- Mandacı, F. (2007). *III. Selim dönemi Osmanlı maliyesinde ıslahat hareketleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Memiş, N. (2008). *19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda ekonomik yapı ve dış ticaret*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Mercan, B. Ve Buluş, A. (2005). “Osmanlı’nın son dönemindeki iktisadi sorunlara yönelik çözüm arayışlarında liberal aydınlar”. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. 4. 217-241
- Odabaşı, L. (2014). “Osmanlı iktisadi modernleşmesinde liberal tezler”. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 1(4). 76-86
- Okan, O. (1994). *Batı düşüncesinde liberalizm ve tarihi koşulları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü. İstanbul.
- Oklay, E. (2014). “Ahmet Cevdet Paşa’nın Türk eğitim tarihi açısından önemi üzerine bir inceleme”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XXIX(1). 233-251.
- Ortabağ, E. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu’nda bankacılığın gelişimi ve regülasyon*. İstanbul: Türk Bankaları Birliği Yayınları.
- Oyan, O. (2016). *Feodalizmden kapitalizme, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e*. İstanbul: Yordam Kitap yayınları. ISBN: 9786051721606
- Özcan, M. (2011). *Dünyâ-I Umumiye İdaresi Ve Osmanlı İktisadı Üzerine Etkileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. İstanbul.
- Özgül, M. (2019). *XIX. yüzyıl Türk Edebiyatı: XIX. yüzyıl Türk Edebiyatına genel bir bakış*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları (AÜ).
- Öznel, M. (2007). *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı maliyesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı. İstanbul.
- Öztürk, C. (2019). *Eğitim tarihi: Yakın çağ’da Osmanlı ve diğer İslam devlet ve toplumlarında eğitim*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Pamir, A. (2002). “Kapitülasyon kavramı ve Osmanlı Devleti’ne etkileri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 51(2). 79-119
- Pamuk, Ş. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu’nda paranın tarihi*. (5.Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye’nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi, 1500-1914*. (10. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları
- Pekel, V. (1994). *Liberalizmden yeni-liberalizme dönüşümün nedenleri ve boyutları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı. Ankara
- Pulat, H. (2019). “Musa Akyiğitzade’nin ekonomik görüşleri ve Osmanlı iktisat anlayışına etkileri”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. 38(66). 3326-353.

- Sarı, H. (2016). “Osmanlı düşüncesinde iktisadi fikri: layihalar ve Ahmet Cevdet Paşa özelinde inhitatçı iktisat düşüncesinin evrimi”. *Uluslar arası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*. 1(3). 72-85
- Savrul, B. Vd. (2013). “Osmanlı’nın son döneminden günümüze Türkiye’de dış ticaretin gelişimi”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. 8(1). S: 55-78
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). “Türkiye’de liberal düşüncenin doğuşu ve gelişimi”. *Liberal Düşünce Dergisi*, 1(2): 103-111.
- Şahin, H. (2015). “Osmanlı iktisadi dünya görüşünün ana ilkeleri çerçevesinde Klasik Dönem osmanlı iktisat politikasına bakış”. *Ekev Akademi Dergisi*. 19 (61). 393-401
- Şahin, R. (2019). “Sanayi Devrimi Osmanlı İmparatorluğu’nda neden başlamadı?”, *Business Economics and Management Research Journal*, 2(1), 1-16, Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bemarej/issue/48536/562625>
- Şahin, S. (2009). *İkinci Meşrutiyet Dönemi iktisadi fikir akımları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi. İstanbul
- Şahinöz, A. ve Teoman, Ö. (2002). “Osmanlı tarımında bir sistem tartışması: Tımar”. *G.Ü. İİBF Dergisi*, 3, 67-88.
- Şanver, N. ve Alkan, I. (2021). “Osmanlı İmparatorluğunun Klasik Dönemde uyguladığı ekonomi politikarı ve ekonomik yapının bozulmasına neden olan etmenler”. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Uluslar arası Araştırmalar VII*. 1. Baskı Aralık.169-178
- Şirin, İ. (2020). *Türkiye düşünce tarihi: 19. yüzyıla kadar Osmanlı’da düşünce*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı mali tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları
- Tabakoğlu, A. (2021). *Türk iktisat tarihi*. (16. Baskı). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tekdemir, A. (2018, Mayıs). “Dersaadet Şmendifer Mektebi”. *VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu. İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları*. 181-197. İstanbul.
- Tepekaya, M. (2011). “Osmanlı Devleti’nde iktisadi liberalizmin sonuçları”. *Türk Yurdu Dergisi*. 100(288). 1-24.
- Tarih Bilimi. (2015). “III. Selim dönemi Osmanlı ekonomisi”. Retrieved from [III. Selim Dönemi Osmanlı Ekonomisi - Tarih Bilimi](#)
- Taş, K. ve Göksüçukur, B.(2019). “Osmanlı dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük fikir akımları ve din”. *Dini Araştırmalar Dergisi*. 22(56). 463-488. DOI: 10.15745/da.583546
- Terzi, T. A. (2010). *Osmanlı iktisat tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tevetoğlu, F. (1967). *Türkiye’de sosyalist ve komünist faaliyetler: 1910-1960*, Ankara, Ayyıldız Matbaası
- Toprak, Z. (1977). “İkinci Meşrutiyet’te solidarist düşünce: Halkçılık”. *Toplum ve Bilim*. 1. 92-123
- Toprak, Z. (1982) *Türkiye’de “milli iktisat” (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat-milli burjuvazi: Türkiye’de ekonomi ve toplum (1908-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (2019). *Milli iktisat (1908-1918)*. İstanbul: İş Bankası Yayınları
- Tunaya, T. Z. (1960). *Türkiye’nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaası

- Tunaya, T. Z. (2007). *İslamcılık akımı*.(2.Baskı) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
- Tuncer. P. (2006). “İttihatçı Cavit Bey (liberal mazlum)”. *Liberal Düşünce Dergisi*. 34. 5-22
- Uğurlu. S. B ve Demirtaş, M. (2010). “Mehmet Sadık Paşa ve Tanzimat”. *History Studies*. 2(1). 44-64
- Uygur, A. (1979). *Osmanlı siyasetnameleri*. Yayınlanmamış Doçentlik tezi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. Ankara.
- Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye’de çağdaş düşünce tarihi I*. Konya: Selçuk Yayınları.
- Ülker, P. (2013). “Ceride-i Havadis ve Hakayiku’l-Vekayı Gazetelerinde Türk Dili ile ilgili iki yazı”. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turcic*. 8(9). 2021-2033. Ankara
- Ültanır, M. S. (2019). *Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihsel seyri: devlet inisiyatifi-kalkınma ideali*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı. Ankara
- Yakut, K. (2017). *Türkiye Cumhuriyeti iktisat tarihi: II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele döneminde ekonomik yapı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi (AÜ).
- Yakut, K. (2020). *Türk düşünce tarihi: Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e düşünce akımları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi (AÜ)
- Yıldırım, C. ve Bıçakçı, H. (2019). “Osmanlıdan günümüze liberalizm ve liberal partiler”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*.72. 212-226
- Yıldırım, K. (2011). *Osmanlı çalışma hayatında işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin gelişimi (1870-1922)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı. İstanbul.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı’da işçiler (1870-1922) çalışma hayatı, örgütler, grevler* İstanbul: İletişim Yayınları
- Yılmaz, K. R. (2018). “Geç kapitalist gelişme bağlamında Osmanlı’da şirketler”. *Politik Ekonomik Kuram Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(2). 27-49. Orcid 0000-0003-2957-2507
- Yılmaz, M. T. (2015). *Namık Kemal ve Hürriyet Gazetesi (1868-1869)*.Ankara: Gece Kitaplığı
- Yurdakul, İ. (2019). *Osmanlı Devleti’nde yenileşme hareketleri: Eğitim ve ilmiye teşkilatında yapılan düzenlemeler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Yurtseven, Y. (2014). “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde vergi adaleti”. *I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri Kitabı* (Ed. Fatih Gedikli). Levha Yayınları

ÖZ GEÇMİŞ

Nurten ŞANVER, Van Atatürk Anadolu Lisesi'ni bitirdikten sonra Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye bölümünden 2006 tarihinde ve Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Tarih Bölümünden 2022 tarihinde mezun oldu. Her iki bölümden de Türkiye birinciliği ile ve yüksek onur öğrencisi olarak mezun oldu. 2019 yılında OMÜ LEE İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programına girdi. Mezuniyetinden bu yana İŞKUR ve Özel Öğretim Kurslarında öğretmen olarak görev yapan Nurten ŞANVER orta derecede İngilizce bilmektedir. OMÜ'den pedagojik formasyon sertifikası, HEM'den eğiticinin eğitimi, liderlik eğitimi, diksiyon, ilk yardım ve İngilizce kursu sertifikalarını aldı. Temel ilgi alanları tarihi araştırmalar yapmak ve kitap okumaktır. (14.06.2022)

İletişim Bilgileri

ORCID ID: 0000-0003-0778-519

Yayınlar:

1. Şanver, N. ve Alkan, I. (2021). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Dönemde uyguladığı ekonomi politikaları ve ekonomik yapısının bozulmasına neden olan etmenler". *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi VII.* .Aralık 1. Baskı. 169-178.